

Etika i izazovi u postupanju s ljudskim skeletnim ostacima

Perhaj, Gabriјela

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:367390>

Rights / Prava: [In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-18**

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ETNOLOGIJU I KULTURNU ANTROPOLOGIJU
STUDIJ ANTROPOLOGIJE
Ak. god. 2020./2021.

Gabrijela Perhaj

Etika i izazovi u postupanju s ljudskim skeletnim ostacima

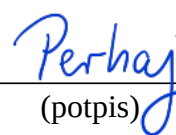
Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Darko Polšek, red. prof.

Zagreb, srpanj 2021.

Izjava o akademskoj čestitosti

Izjavljujem i svojim potpisom potvrđujem da je ovaj rad rezultat mog vlastitog rada koji se temelji na istraživanjima te objavljenoj i citiranoj literaturi. Izjavljujem da nijedan dio rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz necitiranog rada, te da nijedan dio rada ne krši bilo čija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio rada nije korišten za bilo koji drugi rad u bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili obrazovnoj ustanovi.

(potpis)

Zahvala

Ponajprije bih se željela zahvaliti svom mentoru, dr. sc. Darku Polšku, red. prof. na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, koji me je podržao u odabiru teme i pružio podršku svojim savjetima i napomenama tijekom izrade rada, a kritikama mi pomogao da rad učinim kvalitetnijim.

Na utrošenom vremenu se zahvaljujem i djelatnicima nekih od najvažnijih hrvatskih institucija s područja biološke antropologije, arheologije, forenzike, medicine i muzeologije. Ti su mi stručnjaci zahvaljujući svom iskustvu u radu omogućili dodatan uvid u problematiku postupanja s ljudskim skeletnim ostacima i time pružili nezamjenjivu pomoć, a oni su: dr. sc. Jacqueline Balen, doc., muzejska savjetnica i voditeljica Pretpovijesnog odjela Arheološkog muzeja u Zagrebu; dr. sc. Martina Đuras, izv. prof., predstojnica Zavoda za anatomiju, histologiju i embriologiju Veterinarskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu; Tea Lokner, kustosica Muzeja grada Pakraca; Ante Lozina, tajnik Sveučilišnog odjela za forenzične znanosti Sveučilišta u Splitu; dr. sc. Mario Novak, doc., znanstveni suradnik na Institutu za antropologiju; dr. sc. Zdravko Petanjek, red. prof., pročelnik Katedre za anatomiju i kliničku anatomiju Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu; Andrea Rimpf, voditeljica Arheološkog odjela Muzeja grada Iloka; dr. sc. Mario Šlaus, izv. prof., znanstveni savjetnik na Odsjeku za arheologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti te Ivan Valent, kustos Arheološke zbirke Muzeja grada Koprivnice.

Ništa manju zahvalu ne zaslužuju ni moja obitelj i prijatelji koji su mi uvijek pružali podršku i poticali me u radu, kao i profesorica Natalija Vidaček Štiber i kolega Filip Medar koji su mi uvijek bili spremni pomoći oko jezičnih pitanja. Svima vam od srca želim reći hvala!

Sadržaj

Sadržaj.....	iv
1. Uvod.....	1
2. Etika i ljudski skeletni ostaci	4
3. Zakonske odrednice i kodeksi.....	7
3.1. Zakoni, pravilnici i smjernice za postupanje.....	8
3.2. Etički kodeksi.....	14
3.3. Prisega ili zakletve	16
4. Osteološki materijal pronađen u arheološkom kontekstu	20
5. Ljudski ostaci iz domene forenzične antropologije	28
6. Uzorkovanje za destruktivne analize	31
7. Ljudski skeletni ostaci kao dio muzejske građe.....	34
7.1. Obrada, čuvanje i pohrana osteološke građe	38
7.2. Ljudsko tijelo kao muzejski izložak.....	42
8. Osteološke zbirke.....	50
9. Upotreba u obrazovanju.....	52
10. Zaključak.....	60
11. Popis literature	67
12. Popis pokrata.....	76
13. Popis slika	77
14. Popis priloga	79
15. Sažetak	80
16. Summary	81
17. Prilozi.....	82

1. Uvod

Ljudski skeletni ostaci sastavni su dio mnogih znanosti, od arheologije, biološke antropologije, forenzične antropologije i medicine pa do muzeologije. Ujedno, oni nisu običan predmet proučavanja, nego su zbog svog porijekla etički vrlo osjetljivi pa mogu izazvati snažne reakcije struke i javnosti. Da bi se u znanstvenim istraživanjima i drugim namjenama za koje se ljudski skeletni ostaci koriste (npr. obrazovanje) postupalo na način na koji oni to zaslužuju, potrebno je barem na razini rukovodećih institucija ili države imati ujednačene zakone i smjernice, tako da se postigne konsenzus oko toga što je prihvatljivo u postupanju s tim materijalom. Naravno, poželjno je i da praksa među državama bude bliska, ali kao što je to slučaj i na drugim područjima, standardizaciju je na globalnoj razini teško uspostaviti zbog specifičnih kulturnih, povijesnih i političkih okolnosti koje uvjetuju pridavanje posebne pažnje specifičnim problemima, o čemu će više riječi biti kasnije.

Prve analize skeletnog materijala na području Hrvatske mogu se vezati uz rad geologa, paleontologa i antropologa Dragutina Gorjanovića Krambergera na kostima krapinskih neandertalaca na prijelazu u 20. stoljeće i antropologa Franje Ivaničeka nakon Drugog svjetskog rata na ostacima modernih ljudi pronađenih na lokalitetu Bijelo Brdo u Baranji (Šlaus i sur. 2011: 83). Veliki pomak nastupio je 90-ih godina, kada su Pavao Rudan i Hubert Maver osnovali Hrvatsko antropološko društvo, a od tada do danas došlo je do dodatnog razvoja na području bioarheologije i biološke antropologije zbog čega se analize provode u više institucija poput Instituta za antropologiju, Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Odsjeka za arheologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Instituta za arheologiju, Sveučilišnog odjela za forenzične znanosti Sveučilišta u Splitu i Zavoda za dentalnu antropologiju Stomatološkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (Šlaus i sur. 2011: 83-84). S tim trećim valom došlo je do intenziviranja želje za analizama ljudskih skeletnih ostataka u stručnim krugovima, ali i do sve većeg zanimanja javnosti, iako se nijedna od te dvije skupine nije posebice osvrnula na moguće etičke probleme.

Inače, do etičkih propitivanja upotrebe ljudskih ostataka dolazi jer su oni, ono što je ostalo od nekad živih ljudi koji su pripadali određenoj zajednici sa specifičnim sustavom vjerovanja i vrijednosti. U arheološkim je krugovima općepoznato kako su regulacije kojima su tema ljudski skeletni ostaci u Republici Hrvatskoj rijetkost zbog čega se javlja prilika za istraživanjem trenutnog stanja zakonodavnih okvira te stručnih smjernica i preporuka koje se odnose na postupanje s ljudskim skeletnim ostacima na području arheologije, ali i u drugim

područjima u kojima se često koriste poput biološke antropologije, forenzične antropologije, destruktivnih analiza, muzeologije i obrazovnih programa.

Takve regulacije imaju važnu ulogu u navedenim znanstvenim disciplinama, ali pridonose i životu zajednice u cjelini jer utječu na stavove koje ona ima prema kostima preminulih ljudi. Primjerice, mogu izazvati veće poštovanje i ukazati na važnost etičkog pristupa toj problematici. Tako bi primjerice bilo odlično kada bi se važnost teme osvijestila tako da se posjetitelji muzeja sljedeći puta kada vide izložen pravi ljudski kostur zapitaju: Na koji je način pribavljen? Je li mu ovdje mjesto? Koja je njegova uloga u postavu?

U ovom ćemo radu istražiti i propitati zakone i kodekse kojima se u Republici Hrvatskoj uređuje postupanje s ljudskim skeletnim ostacima, a u nedostatku istih, kao primjer ćemo uzeti regulacije koje se koriste u Sjedinjenim Američkim Državama i Ujedinjenom Kraljevstvu jer su te dvije zemlje poznate po etičkim problemima vezanima uz skeletne ostatke s kojima su se morale nositi i uređivati pravne okvire. Te pravne dokumente i smjernice proučavat ćemo u kontekstu primjera konkretnih etičkih problema i drugih izazova koji se javljaju prilikom i nakon znanstvenih istraživanja na ljudskim skeletnim ostacima, uključivši i upotrebu istih u edukativne svrhe.

Radi boljeg upoznavanja s problemima i zaprekama koje se javljaju u praksi, provedene su i konzultacije s respektabilnim stručnim osobama¹ s područja arheologije, biološke antropologije, medicine, muzeologije i srodnih disciplina. Kako za područje Republike Hrvatske ne postoji mnogo literature napisane na ovu temu, takav pristup problematici omogućio je cjelovitije sagledavanje teme, a posebice pitanja praktične prirode. Osim toga, uz pojedine znanstvene članke i knjige², veliku ulogu u oblikovanju ovog rada imali su i novinski članci jer su oni u pojedinim slučajevima omogućili prepoznavanje nekih inače neobjavljenih

¹ Stručne osobe o kojima je riječ su dr. sc. Jacqueline Balen, doc., Arheološki muzej u Zagrebu; dr. sc. Martina Đuras, izv. prof., Veterinarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Tea Lokner, Muzej grada Pakraca; Ante Lozina, Sveučilišni odjel za forenzične znanosti Sveučilišta u Splitu; dr. sc. Mario Novak, doc., Institut za antropologiju; dr. sc. Zdravko Petanjek, red. prof., Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Andrea Rimpf, Muzej grada Iloka; dr. sc. Mario Šlaus, izv. prof., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti te Ivan Valent, Muzej grada Koprivnice.

² Posebice valja istaknuti poglavlje u knjizi *The Routledge Handbook of Archaeological Human Remains and Legislation: An International Guide to Laws and Practice in the Excavation and Treatment of Archaeological Human Remains* čiji su autori dr. sc. Mario Šlaus, dr. sc. Mario Novak i dr. sc. Marin Vodanović. U tom je poglavlju ukratko predstavljen zakonodavni okvir i praksa postupanja s ljudskim ostacima u Republici Hrvatskoj (Šlaus i sur. 2011).

problema i upoznavanje sa stajalištima stručnih osoba kao npr. kod upotrebe u obrazovanju, posebice kod darivanja tijela.

U sljedećem poglavlju pružit ćemo kratak uvod u odnos etike i postupanja sa skeletnim ostacima, a nakon njega razjasniti koje su postojeće regulacije. Radi jasnije strukture, one su podijeljene u tri potpoglavlja: zakoni, pravilnici i smjernice za postupanje; etički kodeksi; prisege ili zakletve. Pregled tema i problema specifičnih za pojedine znanstvene discipline redom obuhvaćaju arheologiju i bioarheologiju, forenzičnu antropologiju, destruktivne analize materijala i muzeologiju koja je zbog opsežnosti teme podijeljena na problematiku vezanu uz obradu, čuvanje i pohranu s jedne te izlaganje s druge strane. Na kraju su još izdvojene osteološke zbirke i upotreba skeletnih ostataka u obrazovanju kao dvije cjeline u kojima ljudski skeletni ostaci imaju važnu ulogu, posebice u kontekstu istraživanja i poučavanja novih generacija istraživača.

2. Etika i ljudski skeletni ostaci

U zadnjih nekoliko desetljeća intenziviralo se javno propitkivanje načina na koji se postupa s ljudskim skeletnim ostacima. Uz to postoji i niz etičkih pitanja s kojima se često susreću stručnjaci koji rade s ljudskim kostima. Samim time, problematika odnosa etike i postupanja sa skeletnim ostacima postala je središnji dio sve većeg broja knjiga i članaka³, zbog čega je etiku u ovom kontekstu potrebno ponajprije ukratko predstaviti.

Etika⁴ ili filozofija morala jedna je od temeljnih filozofskih disciplina koja se bavi proučavanjem morala, odnosno skupa načela, vrijednosti i pravila prema kojima se pojedinci, društva ili skupine društava ponašaju, žive i uređuju međusobne odnose (Bracanović 2012: 300). Drugim riječima, etika se bavi pitanjem „Što činiti?“ te se zbog toga može smatrati najpraktičnijom filozofskom disciplinom, a njezini se početci vežu još uz starogrčku filozofiju (Kangrga 2004: 19; Sulmasy i Sugarman 2010: 12). Može se reći da se etika javlja u trenutku kada čovjek počinje misliti kritički i ima neku vrstu autonomije kao moralni djelatnik, a to od njega zahtijeva da nađe stupanj u kojem „slijepo“ prihvaća i ne propitkuje pravila prema kojima se ravna jer su ona dio tradicije (Frankena 1998: 3). Upravo je to vrlo zanimljiva misao jer su se velika kretanja u odnosu znanosti i javnosti prema ljudskim skeletnim ostacima javila u drugoj polovici 20. stoljeća kada je počelo propitkivanje dotadašnjih praksi i stavova koje su ljudi prihvaćali zbog njihove uobičajenosti.

Kao filozofska disciplina, etika se u osnovi može podijeliti na normativnu etiku, metaetiku i deskriptivnu etiku (Frankena 1998: 3-4). Normativna etika propisuje kako treba djelovati, koje opće moralne norme treba prihvatiti i iz kojeg razloga (Beauchamp i Childress 2013: 1-2; Bracanović 2012: 301). S druge strane, metaetika je usmjerena prema analizi značenja termina i logici moralnog odlučivanja (Bracanović 2012: 303). Ona ne nastoji dati

³ Ovo se ponajprije odnosi na inozemnu literaturu u kojoj je ta tema vrlo razrađena, dok je u Republici Hrvatskoj relativno rijetka, no i u njoj se može primijetiti sve veći porast broja jedinica literature tijekom posljednjih desetak godina.

⁴ Riječ etika dolazi od grčke riječi *ἦθος* (êthos) koja označava moralan karakter, navike ili običaje. S druge strane, riječ moral je latinskog porijekla, a može se pratiti od Ciceronovog prijevoda termina *ἦθος* kao *mores* i uspostavljanja termina *philosophia moralis* istovjetnog grčkoj riječi *ἠθικά* (Bracanović 2012: 300). Prema Bracanoviću (2012: 300) razlika između etike i morala je u tome što se „etika obično definira kao filozofsko proučavanje morala, a moral kao predmet kojim se etika bavi, odnosno kao skup praktičnih načela, vrijednosti ili pravila prema kojima pojedinci i čitava društva žive i uređuju međusobne odnose.“

odgovor na pitanja je li nešto dobro niti stvara vrijednosnu prosudbu moralnog djelovanja, nego je logička analiza moralnih izraza i argumentacije (Frankena 1998: 4). Treća je deskriptivna etika koja se bavi opisivanjem i objašnjavanjem moralnog ponašanja kod pojedinca, skupine ili na razini čovječanstva, a najčešće se veže uz istraživanja koja se provode na području antropologije, sociologije, psihologije i povijesnih znanosti (Bracanović 2012: 300; Frankena 1998: 3). U kontekstu teme ovog rada ona opisuje moralne norme i primjere ponašanja vidljive u etičkim kodeksima određenih profesija, u pravilima struke, propisima i smjernicama određenih institucija i organizacija, kao i zakonskim regulativama (Beauchamp i Childress 2013: 2).

Deskriptivna su istraživanja bitna jer otvaraju vrata normativnoj i primijenjenoj etici te obrnuto jer svaka svojim rezultatima daju bolji uvid u određene aspekte problematike čime se međusobno nadopunjuju (Sulmasy i Sugarman 2010: 16). Tako deskriptivna istraživanja mogu potaknuti nova zbivanja u području primijenjene ili normativne etike, a s druge strane, upravo su etički kodeksi, smjernice i slični dokumenti koji su ovdje predmet proučavanja nastali kao dio primijenjene etike i sada doprinose deskriptivnoj etici jer potiču određene oblike ponašanja u znanstvenoj zajednici i široj javnosti. Uz ove tri poddiscipline etike, neki autori izdvajaju i primijenjenu ili praktičnu etiku (Bracanović 2012: 300). Praktična narav etike neizostavna je uz teorijsko znanje (Kangrga 2004: 19), a upravo vezano uz tu misao Kangrga daje dobru usporedbu kad kaže:

„Mogao bi netko, naime, biti dobar stručnjak za etičku nauku, tj. 'vrstan etičar' kao teoretičar, poznavalac tog fenomena, a ujedno biti npr. (ratni) zločinac ili ubojica“ (Kangrga 2004: 20).

Procvat primijenjene etike, koja nastoji riješiti konkretne i praktične moralne probleme, javlja se s razvojem moderne znanosti (Bracanović 2012: 304-305). Danas postoje sasvim specifične etike poput etičkih kodeksa određenih profesija (Bracanović 2012: 300, 305). Kako su ljudski ostaci, kao dio nekad živućih ljudi, vrlo osjetljiva tema, a samim time i predmet proučavanja, javlja se potreba za formiranjem etičkih kodeksa, ali i drugih vidova regulacija kojima je moguće standardizirati postupanje s ljudskim skeletnim ostacima. Zakoni, etički kodeksi i pravilnici znanstvenih udruženja i institucija u pojedinim su državama već detaljno razrađeni npr. u Ujedinjenom Kraljevstvu, dok u državi poput Republike Hrvatske gotovo da i nema specifičnih regulacija.

Kako su i znanstvenici dio šire društvene zajednice, kao i ljudi koji se ne bave znanošću, oni su također upoznati s moralnim načelima zajednice i može se očekivati da će se njima voditi u svojim istraživanjima (Flögel-Mršić 1996: 141). Ipak, ukoliko se razvije projekt koji počiva na nekim neetičkim načelima, za očekivati je da će ga jedan od sljedećih mehanizama spriječiti da se ostvari: odbijanje financiranja, odbijanje objavljivanja i osuda od strane znanstvene zajednice i/ili javnosti (Flögel-Mršić 1996: 141). Naime, znanstvenim projektima mora biti odobreno financiranje jer su u današnje doba najčešće preskupi za individualne investicije istraživača, a osim toga najčešće su kontrolirani i javljaju se kao dio rada pojedinih institucija (Flögel-Mršić 1996: 135). U slučaju provođenja istraživanja na ljudskim ostacima, ona su najčešće vezna uz rad u sklopu antropoloških i medicinskih instituta i zavoda, muzeja, fakulteta, ministarstava i projekata Europske unije, a koji im pružaju i financijsku potporu. Kada bi neko istraživanje unatoč svojem nemoralnom karakteru dobilo financijska sredstva, utjecaj na (ne)provođenje nekog etički upitnog projekta može imati i javna rasprava, posebice rasprava unutar same znanstvene zajednice.

3. Zakonske odrednice i kodeksi

U zadnjih nekoliko desetljeća vodio se niz medijski vrlo eksponiranih pravnih sporova koji su ukazali koliko je postupanje s ljudskim skeletnim ostacima bilo slabo regulirano jer mu se nije pridavala velika pažnja. Uz to, zbog nekadašnjeg snažnog priljeva građe iz cijelog svijeta u velike muzeje, najčešće smještene u svjetskim metropolama, stvorila se pravna i etička zbrka koju je danas teško do kraja razriješiti da sve uključene strane budu zadovoljne, odnosno muzeji i države u kojima se ta građa čuva s jedne strane, te države iz kojih ona originalno potječe s druge strane.

Iako se zahvaljujući pravu relativno objektivno i efikasno mogu rješavati sporovi, postoji značajna diskrepancija između zakonodavstva i etike (Hall i King 2010: 137). Naime, Mark A. Hall i Nancy M. P. King (2010: 138) u svojem radu o pravnim metodama u medicinskoj etici naglašavaju da etika ima više nijansi, širi raspon termina, stilova i pristupa zbog čega je etičke probleme teško pravno regulirati. Upravo se u tome očituje još jedna velika razlika između etičkog i pravno propisanog ponašanja. Zakonodavstvo zahtijeva minimum prihvatljivog ponašanja jer se od pojedinca ne može tražiti „savršenstvo“, dok je kod etike situacija upravo suprotna zbog čega treba biti vrlo oprezan osobito kada se oblasti zakona i etike miješaju, što je neizbježno jer u društvu postoje istovremeno i međusobno vrše utjecaj (Hall i King 2010: 139).

Države na različite načine reguliraju postupanje s ljudskim skeletnim ostacima, a kao dvije države s razvijenim zakonodavnim okvirom ističu se Sjedinjene Američke Države i Ujedinjeno Kraljevstvo. U obje su države bioarheologija i forenzična antropologija snažno razvijene discipline, tako da su pravilnici kojima se uređuje postupanje kod prikupljanja, proučavanja i pohranjivanja neizostavan dio tog sustava. Osim toga, muzeji i institucije u kojima se osteološki materijal čuva i proučava imale su velikih problema zbog zahtjeva da se on, kao i artefakti materijalne kulture vrate u države iz kojih potječu i zajednicama kojima pripadaju, a najpoznatiji primjeri repatrijacija vezani su uz američke i australske starosjedačke populacije. Takvi su sudski procesi i pravne dileme vezane uz etičnost jedan od glavnih izvora javne vidljivosti problematike i način na koji je ona zapažena u općoj populaciji, a to nije loše ukoliko u budućnosti doprinosi preciznijim zakonskim regulacijama i poštovanju etičkih načela (Hall i King 2010: 127).

3.1. Zakoni, pravilnici i smjernice za postupanje

U Ujedinjenom Kraljevstvu, točnije Engleskoj, Walesu i Sjevernoj Irskoj⁵ velike su promjene nastupile nakon što je uveden The Human Tissue Act 2004 (Department of Health 2004). On je uveden kao zamjena za postojeće zakone: The Human Tissue Act iz 1961., The Anatomy Act iz 1984. i The Human Organ Transplants Act iz 1989., a za koje se pokazalo da se upotreba i pohrana organa i drugih ljudskih tkiva ne regulira na adekvatan način (BBC News 2006). Naime, povod za oblikovanjem novog zakona kojim su uvedene jasnije i strože regulacije bio je izrazito javno eksponiran skandal vezan uz sistematično zadržavanje dječjih organa u Alder Hey bolnici u Liverpoolu bez znanja obitelji i njihovog pristanka (BBC News 2006; Burton i Wells 2001). U svrhu reguliranja poštivanja novog zakona, točnije uklanjanja, čuvanja, korištenja i odlaganja ljudskih tijela, organa i tkiva, oblikovano je službeno tijelo pod nazivom Human Tissue Authority, koje je zaduženo za izdavanje dozvola i provođenje inspekcija (BBC News 2006).

Zakonom je uvedena potreba za pristankom u slučaju: anatomskog ispitivanja, transplantacije organa, utvrđivanja uzroka smrti, testiranja tijela preminule osobe na droge ili slične supstance, prikupljanja znanstvenih ili medicinskih informacija, istraživanja vezanih uz poremećaje ili funkcioniranje ljudskih tijela te izlaganja tijela u javnosti poput izložbi tijela očuvanih polimernom impregnacijom što će kasnije biti pomnije objašnjeno (Department of Health 2004: Schedule 1 Part 1). Važno je naglasiti da se zakon odnosi na ljudske ostatke starosti manje od 100 godina, tako da ljudski ostaci arheološke starosti nisu uključeni u njega (Department of Health 2004: članak 14 stavak 3 b).

Ti su ostaci pobliže regulirani u službenom dokumentu Smjernice za brigu o ljudskim ostacima u muzejima⁶ koji je izdao Department for Culture, Media and Sport⁷, a koji pruža legalno-etički okvir za postupanje s ljudskim skeletnim ostacima, određuje pitanja vezana uz njihovo čuvanje, brigu i upotrebu te daje smjernice u slučaju zahtjeva za vraćanjem osteološkog materijala (DCMS 2005: 7, 12). Zamišljeno je da smjernice posluže kao osnova za postupanje i način da dođe do standardizacije na razini sektora, a od muzeja se očekuje da će željeti

⁵ Taj zakon nije obuhvaćao Škotsku, ali je tamo malo kasnije uveden The Human Tissue (Scotland) Act 2006.

⁶ Eng. Guidance for the Care of Human Remains in Museums.

⁷ Također se odnosi na prostor Engleske, Walesa i Sjeverne Irske (DCMS 2005: 7).

oblikovati interne pravilnike i etičke kodekse kojima će dalje razviti vlastite ideje (DCMS 2005: 13).

Izdvojeni principi na kojima bi se svako postupanje s ljudskim skeletnim ostacima trebalo temeljiti obuhvaćaju neke od temeljnih vrijednosti kojima bi svi ljudi koji dolaze u kontakt s ljudskim ostacima trebali stremiti:

„1. Čvrstina - ponašajte se racionalno s odgovarajućim znanjem, vještinama i pažnjom te opravdajte svoje odluke.

2. Iskrenost i integritet - budite vrijedni povjerenja drugih; prijavite sukob interesa; pokažite iskrenost u prenošenju znanja sa svim zainteresiranim stranama; ponašajte se principijelno.

3. Osjetljivost i kulturno razumijevanje - pokažite osjetljivost i suosjećanje prema osjećajima pojedinaca; pokažite razumijevanje različitih vjerskih, duhovnih i kulturnih perspektiva.

4. Poštovanje osoba i zajednica - pokažite poštovanje prema pojedincima i zajednicama; negativan utjecaj na ljude i zajednice svedite na najmanju moguću mjeru; poštujujte privatnost i povjerljivost.

5. Odgovorna komunikacija, otvorenost i transparentnost - slušajte, informirajte se i komunicirajte otvoreno i iskreno.

6. Pravednost - ponašajte se pošteno; u obzir uzmite interese svih strana; djelujte dosljedno“⁸ (DCMS 2005: 14).

Cijeli treći dio DCMS-ovih smjernica posvećen je zahtjevima za povrat ljudskih ostataka (DCMS 2005: 23). Većina zahtjeva koje muzeji u Ujedinjenom Kraljevstvu dobivaju

⁸ Autorov prijevod, a izvorni tekst na engleskom jeziku (DCMS 2005: 14): „1 Rigour – act rationally with appropriate knowledge, skill and care and justify your decisions.

2 Honesty and integrity – be worthy of trust by others; declare conflicts of interest; show honesty in communicating knowledge with all interested parties; act in a principled manner.

3 Sensitivity and cultural understanding – show sensitivity and compassion for the feelings of individuals; show understanding of different religious, spiritual and cultural perspectives.

4 Respect for persons and communities – show respect for individuals and communities; minimise any adverse affect on people and communities; respect privacy and confidentiality.

5 Responsible communication, openness and transparency – listen, inform and communicate openly and honestly.

6 Fairness – act fairly; give due weight to the interests of all parties; act consistently.”

odnose se na ljudske ostatke starosti između 100 i 300 godina, odnosno iz razdoblja kolonijalizma kada su mnoge europske sile podčinjavale starosjedilačko stanovništvo prostora kojeg su osvajale zbog čega su mnogi ostaci pribavljeni na danas neprihvatljive načine (DCMS 2005: 27). Radi osjetljivosti teme i kompleksnosti procesa, važno je da se zahtjevi razmatraju od slučaja do slučaja jer ima mnogo specifičnih okolnosti (DCMS 2005: 23).

Kada se govori o vraćanju ljudskih ostataka, neizostavno je spomenuti primjer borbe američkog starosjedilačkog stanovništva koje nije imalo nikakvu moć i nije bilo uključeno u iskapanja i istraživanja koja su se provodila na njihovim bližim i daljim precima (Kakaliouras 2019). Prvi koraci prema kooperaciji između američkih starosjedioca i znanstvene zajednice vidljivi su od kraja šezdesetih godina prošloga stoljeća kada su arheolog Roderick Sprague i antropolog Deward Walker sa starosjedilačkim stanovništvom u saveznoj državi Idaho razvili blisku suradnju koja je uključivala i repatrijaciju tjelesnih ostataka (Zimmerman 2004: 91).

Oni su, naime uveli praksu da antropološki laboratorij Sveučilišta u Idahu⁹ ne zadržava ljudske ostatke u sklopu osteoloških zbirki, već ih nakon analiza koje provode biološki antropolozi, vraća lokalnom starosjedilačkom stanovništvu koje ih ponovno pokopa (Sprague 1974: 2; Zimmerman 1997: 103). Starosjedioci su uz stručne osobe bili aktivno uključeni u financiranje, planiranje i izvođenje istraživanja te su na taj način bili bolje upoznati s vlastitom kulturnom baštinom, a znanstvena zajednica dobila je naklonost lokalne zajednice čime je omogućeno i neometano provođenje radova te je povećana javna svijest o važnosti pažljivog postupanja s ljudskim ostacima (Sprague 1974: 2). Vijest o takvoj praksi brzo se raširila među starosjedilačkim zajednicama u regiji zbog čega su upravo Sprague i Walker bili zaduženi za provođenje istraživanja na većini ukopa na području Kolumbijske visoravni u sjeverozapadnom dijelu Sjedinjenih Američkih Država (Zimmerman 1997: 104). Ovaj primjer ukazuje na mogućnost stvaranja kompromisa i dijaloga između starosjedilačke i znanstvene zajednice na lokalnoj razini, no do standardizacije na državnoj ili međunarodnoj razini nije došlo narednih dvadesetak godina.

Sljedeći je veliki korak ostvaren 1989. godine kada je održan World Archaeological Congress u Vermillionu u Južnoj Dakoti na kojem je uz arheologe sudjelovao i velik broj predstavnika različitih starosjedilačkih zajednica koji su na njemu aktivno sudjelovali i imali važnu ulogu (Zimmerman 2004: 91). S tog je kongresa proizašao dokument koji se naziva Vermillionski sporazum (Prilog 1), a važan je jer pokazuje da su po prvi put na razini šire

⁹ Eng. University of Idaho.

znanstvene zajednice saslušane kritike starosjedilačkih zajednica i uvažene njihove želje vezane uz uključivanje u donošenje odluka o postupanju i odlaganju ostataka njihovih predaka (Prilog 1) (Turnbull 2014: 11020; Zimmerman 2004: 92). Isto tako, starosjedoci su prihvatili važnost znanstvenih istraživanja na ljudskim ostacima čime je zapravo sklopljen moralni kompromis između dvije strane te su na općenitoj razini međusobno priznali pravo na postupanje s ljudskim ostacima. Ipak, Vermillionski sporazum donosi samo okvirne smjernice i ne pripisuje uvjete u kojima one vrijede, primjerice: kako se definira lokalna zajednica ili što njenu želju čini razumnom? Problem koji se javlja kod takvih pravila koja nisu detaljno razrađena je što čak i dvije strane s oprečnim mišljenjima, s obzirom na vlastite interese, mogu lako tvrditi da je upravo ono njihovo u skladu s određenim pravilom.

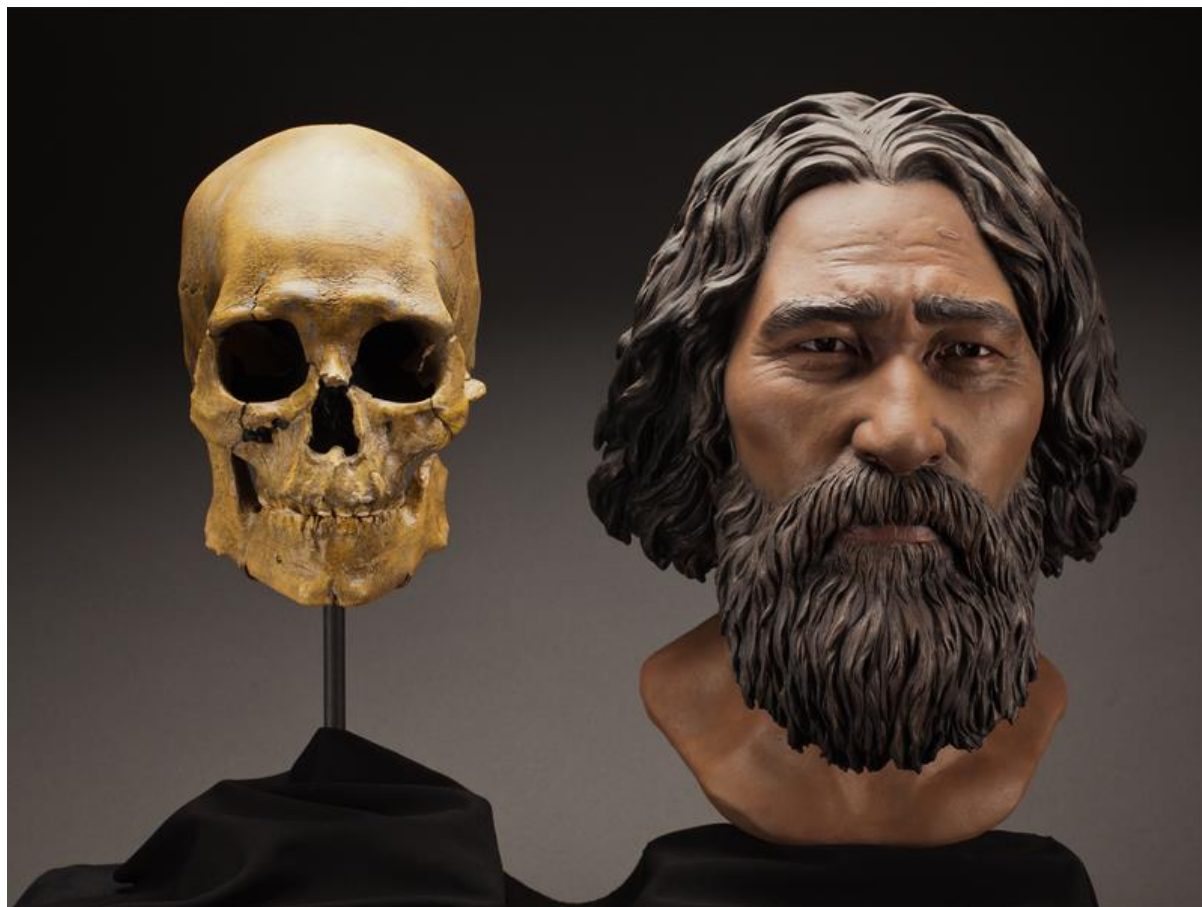
Unatoč tim nedostacima Sporazuma, on je omogućio stvaranje temelja za međusobno poštovanje i suradnju jer ako znanstvenici uvažavaju prava starosjedilačkih populacija da tjelesnim ostacima pružaju brigu u skladu sa svojim vjerovanjima i kulturnim normama, oni će zadobiti dovoljno poštovanja da ih pokušaju uvjeriti da dopuste provođenje istraživanja u znanstvene svrhe (Turnbull 2014: 11020). Stoga nije čudno što se u svakoj odredbi Sporazuma spominje jedan od oblika riječi „poštovati“ (Prilog 1).

Donošenje Vermillionskog sporazuma stvorilo je ozračje i pritisak koji je ubrzao procese donošenja zakona i dokumenata kojima su se željela zaštititi prava starosjedilačkog stanovništva u Kanadi i Australiji, a to je posebice specifično za Sjedinjene Američke Države u kojima je 1990. godine prihvaćen zakon pod nazivom Native American Graves Protection and Repatriation Act (McKeown 2004: 108; Zimmerman 2004: 93). Prema tom zakonu direktni potomci ili američke starosjedilačke zajednice¹⁰ imaju pravo podnijeti zahtjev za repatriacijom ljudskih ostataka, grobnih priloga, svetih predmeta i predmeta koji čine kulturnu baštinu njihove zajednice, a institucije koje moraju vratiti navedenu građu su muzeji i savezne agencije (United States Congress 1990: SEC. 3). Također, ljudski ostaci i povezani predmeti koji budu otkriveni i iskopani na federalnoj ili starosjedilačkoj zemlji pripadaju direktnim potomcima ili starosjedilačkim zajednicama¹¹, a uz ove je propise još definirano i kažnjavanje ilegalne

¹⁰ Pojam američke starosjedilačke zajednice u ovom kontekstu obuhvaća starosjedilačke zajednice s cijelog teritorija Sjedinjenih Američkih Država, uključivši Aljasku i Havaje (United States Congress 1990: SEC. 2).

¹¹ Zanimljiva razlika između NAGPRA-a i DCMS-a je u postizanju uvjeta za repatriaciju kod koje je u Sjedinjenim Državama dovoljno samo dokazati genetičku povezanost s pojedincem ili kulturnu povezanost sa zajednicom ili pak vlasništvo pripada zajednici koja je vlasnik zemlje na kojoj je osteološki materijal pronađen

trgovine ljudskim ostacima i kulturnim dobrima američkih starosjedioca te obaveza institucija da izrade inventar prethodno navedenih predmeta (United States Congress 1990: SEC. 3-5).

Slika 1 Kennewick Man – lubanja (lijevo) i rekonstrukcija lica pomoću gline (desno). Izvor: B. Tatchell, Smithsonian Institution, <https://www.si.edu/newsdesk/photos/kennewick-man>.

Jedan od poznatijih primjera ljudskih skeletnih ostataka koji su prošli kroz proces repatrijacije je tzv. Kennewick Man (Slika 1). Sami su skeletni ostaci pronađeni 1996. godine uz tok rijeke Kolumbije u saveznoj državi Washington u Sjedinjenim Američkim Državama (Chatters 2000: 292; Kakaliouras 2019: 80). Zbog njegove starosti od oko 9000 godina i važnosti u rasvjetljavanju ranog razdoblja naseljavanja Amerika, uz Kennewick Mana nazvan

(United States Congress 1990: SEC. 3). S druge strane, prema DCMS-u u Ujedinjenom Kraljevstvu preporučljivo je zatražiti obrazloženje o kulturnoj, religioznoj i duhovnoj važnosti ostatka za zajednicu, a neke institucije poput British Museuma to prema svom pravilniku i obavezno traže za materijal stariji od 100 godina (British Museum 2019: članak 5.16; DCMS 2005: 27).

je i the Ancient One, a narednih je dvadeset godina izazivao kontroverze u znanosti zbog čega je zadobio i veliku medijsku pozornost (Kakaliouras 2019: 80).

Naime, u ranije provedenim kranimetrijskim istraživanjima sugerirana je sličnost s morfologijom populacije Ainu i populacije koja nastanjuje pacifičke otoke (Chatters 2000: 312). Na temelju takvih rezultata analiza i opetovano naglašavane morfološke različitosti od američkog starosjedilačkog stanovništva, sudskim procesom utvrđeno je da se NAGPRA u ovom slučaju ne može primijeniti (Kakaliouras 2019: 82). Kasnije je DNA analizama ipak utvrđeno da je Kennewick Man direktni genetički predak lokalne američke starosjedilačke zajednice što je omogućilo njegovu repatrijaciju i u konačnici ponovan pokop koji je održan 2017. godine (Kakaliouras 2019: 92; Rasmussen i sur. 2015: 458).

Kada se sagleda što se promijenilo uvođenjem NAGPRA-a, može se jasno vidjeti da su dugo vremena podređivane starosjedilačke zajednice dobile velika prava u određivanju postupanja s ljudskim ostacima za koje se smatra da su njihovi preci, no postavlja se pitanje u kojoj je mjeri moguće set ljudskih ostataka starosti nekoliko tisuća godina pripisati nekoj modernoj zajednici? S jedne strane, može se određivati na temelju DNA analiza, kao u prethodno opisanom slučaju, no pitanje je koliko genetički podaci zapravo svjedoče o povezanosti i osjećaju pripadnosti prema ljudskim ostacima takve starosti. Uvjete za repatrijaciju ostvaruju i zajednice koje dokažu kulturnu povezanost, a nju je teško dokazati u slučaju tako daleke prošlosti. Ono što je pomalo neobično je da ljudski ostaci mogu pripasti i starosjedilačkoj zajednici na čijem su posjedu nađeni, iako se radi o današnjem stanju naseljenosti i vlasništva zemljišta, a ne onoj iz vremena kada su ti pojedinci živjeli.

U kolikoj je mjeri NAGPRA uspješno proveden i osmišljen ostaje za diskusiju jer su mišljenja podijeljena između onih koji smatraju da štete razvoju znanosti i onih koji ih smatraju nužnima, ali je prisutna složnost oko potrebe za zakonom koji omogućuje da američki starosjedioci dobe prava upravljanja nad vlastitom baštinom i ostacima predaka što im je kroz povijest bilo dugo uskraćivano (Kakaliouras 2019: 96; McKeown 2004: 108). Uz to što se prema mišljenju američkih starosjedilačkih zajednica zakon provodi presporo, a kad se pita znanstvenike prebrzo, kod medijski eksponiranih slučajeva kao što je to bio Kennewick Man često su dvije strane „zarobljene“ u krajnostima i ne popuštaju, dok je u velikom broju slučajeva manje popraćenih u javnosti, postignut kompromis tako da se ljudski ostaci vrate u posjed svojih potomaka ili starosjedilačkih zajednica, ali je omogućeno i da znanstvenici provode određene analize (Kakaliouras 2019: 89, 96; Zimmerman 2004: 94).

U Republici Hrvatskoj nema zakona kojim bi se reguliralo vraćanje ljudskih skeletnih ostataka državama iz kojih potječu, a uzrok tome je vjerojatno što nema tako velikih zbirka¹² sa materijalom iz cijeloga svijeta poput onih u Ujedinjenom Kraljevstvu. Također, nema ni živućeg autohtonog stanovništva koje čini manjinu kao što je to u Sjedinjenim Državama, nego je prisutan relativan kontinuitet naseljavanja. Upravo je zbog toga interes i potreba za uspostavljanjem sličnih zakona na teritoriju Republike Hrvatske malena, iako se ne može isključiti javljanje sličnih problema u budućnosti.

Važno je napomenuti da u Republici Hrvatskoj nema ni drugih zakona ili standardiziranih smjernica konkretno posvećenih problemima u radu s ljudskim skeletnim ostacima koji se javljaju u arheologiji, forenzici, muzeologiji i drugim disciplinama. Taj je problem nedavno prepoznala skupina stručnjaka sa Sveučilišnog odjela za forenzične znanosti Sveučilišta u Splitu. Oni su 2016. godine na skupu „Arheološka istraživanja Bjelovarsko-bilogorske županije i okolnih krajeva“ održali predavanje pod naslovom „Smjernice za postupanje s ljudskim koštanim materijalom u bioarheološkome kontekstu“ u kojem su naglasili potrebu „za propisivanjem postupaka i preporuka za čuvanje i postupanje s ljudskim koštanim materijalom“, kao i potrebu katalogizacije i stvaranje baze podataka osteoloških zbirki zbog sve većeg broja skeletnih ostataka koji se čuvaju u znanstvenim institucijama i muzejima (Lozina i sur. 2016). Svoj rad nastavljaju i dalje, a prema članku koji su objavili u suradnji sa stručnjacima iz Sjedinjenih Američkih Država i Ujedinjenog Kraljevstva, namjera im je formulirati jedinstvene međunarodne smjernice za upotrebu ljudskih ostataka u znanstvenoistraživačke svrhe s posebnim naglaskom na postupanje u muzejima i sličnim ustanovama (Lozina i sur. 2021: 174).

3.2. Etički kodeksi

Povijesno gledajući, etički kodeksi imali su važnu ulogu jer su bili važan izvor prosudbe dobrog i profesionalnog ponašanja (Pellegrino 2010: 91). Iako su doživjeli brojne kritike, i dalje zadržavaju važno mjesto, a njihova je upotreba sve više raširena u poduzetništvu i

¹² U Hrvatskoj ima materijala iz drugih dijelova svijeta i Europe, ali se on nalazi u manjini i ponajprije obuhvaća artefakte materijalne kulture, a u manjoj mjeri ljudske ostatke. Kao što je dr. sc. Radman u intervjuu naglasio: „Čovjek ne treba nužno ići u Louvre ili British Museum da bi se divio grčkim vazama ili gledao egipatske sarkofage. Naime, i naš zagrebački Arheološki muzej posjeduje tisuće starina iz Egipta, Italije i Grčke, iako se njegov fundus primarno temelji na arheološkoj baštini naših prostora“ (Rašeta 2019).

korporativnoj etici na temelju čega se može zaključiti kako imaju reputaciju da pridonose profesionalnosti tvrtke ili institucije (Pellegrino 2010: 91-92).

Kodeksi ovise o legitimnosti moralnog autoriteta koji ih utvrđuje, bilo da je *argumentum ad verecundiam*¹³, što znači da se zaključak smatra ispravnim zato što ga podržava neki autoritet, ili *argumentum ad populum*¹⁴ što znači da ovisi o općem mišljenju stručnjaka, javnosti ili zakonskim okvirima (Pellegrino 2010: 93-94). Autoritet koji propisuje kodeks ne smije biti u sukobu interesa, mora imati znanje o polju o kojem je riječ i rabiti svoj autoritet u dobrom kontekstu (Pellegrino 2010: 94).

U kontekstu teme ovog rada zanimljivo je istaknuti službeni etički kodeks koji je izdala British Association for Biological Anthropology and Osteoarchaeology zbog mnogih referenci na način na koji valja postupati s ljudskim ostacima. U njihovom su etičkom kodeksu odredbe podijeljene u tri cjeline – prva određuje opće ponašanje prema ljudskim ostacima, druga se odnosi na problematiku vezanu uz iskapanja, analize i istraživanja, a treća određuje prihvatljivo ponašanje profesora i studenata (BABAO 2019a). Ključni pojmovi koji se protežu kroz cijeli dokument su „budi otvoren i transparentan“ i „djeluj s integritetom¹⁵“ (BABAO 2019a).

U preambuli se navodi da je svrha ovog Kodeksa potaknuti raspravu i pružiti smjernice koje članovima mogu pomoći u obavljanju posla na etičan i profesionalan način, ali ostaje na razini preporuka jer BABAO ne donosi presude za ponašanje kontradiktorno odredbama (BABAO 2019a: 3). BABAO naglašava iskazivanje poštovanja i dostojanstva prema biološkim ostacima¹⁶ jer rad na njima nije pravo, već privilegija (BABAO 2019a: 4). Odredbe donesene u prvom dijelu Kodeksa propisuju rad sukladan zakonima i propisima, važnost zaštite na radu, osvješćivanje razlika u doživljavanju bioloških ostataka od zajednice do zajednice, zabranu trgovine biološkim ostacima i rada na ilegalno pribavljenim ostacima te određuje da se biološki

¹³ Opasnost je u tome što je povijesno gledajući takav model često bio zloupotrebljavan i korišten bez pravih kvalifikacija (Pellegrino 2010: 94).

¹⁴ Model ovisan o mišljenju većine opasan je jer moral može podrediti političkim i društvenim ideologijama (Pellegrino 2010: 94).

¹⁵ Autorov prijevod, a izvorni tekst na engleskom jeziku (BABAO 2019a): “be open and transparent” i “act with integrity”.

¹⁶ Osim ljudskih ostataka uključuje i nečovjekolike primat, a uz koštano, uključuje i druga tkiva (BABAO 2019a: 4).

ostaci ne mogu smatrati privatnim vlasništvom (BABAO 2019a: 5). Druge dvije cjeline bit će detaljnije obrađene u nastavku rada.

Sudeći prema odredbama iz Kodeksa, može se primijetiti da BABAO poziva na poštivanje pravnih regulacija, upozorava na lokalne razlike u zakonu i shvaćanju predmeta istraživanja te nastoji potaknuti postupanje u skladu s najvišim standardima provođenja istraživanja kako bi se izbjegli pravni i etički problemi, a omogućilo prikupljanje i dijeljenje novih znanja.

Tako specifičan i prema ljudskim ostacima orijentiran etički kodeks u Republici Hrvatskoj zasada ne postoji, a kako nema ni udruženja u kojem se nalaze samo stručnjaci koji se bave isključivo radom na ljudskim ostacima, kao što je to slučaj s BABAO-om, pitanje je koliko bi smisla imalo da se donosi isključivo u tom obliku. Naime, kada bi se etički kodeks donosio za potrebe organizacija poput Hrvatskog arheološkog društva ili Hrvatskog antropološkog društva problematika kojom se bavi trebala bi se dijelom poopćiti i jako proširiti kako bi obuhvatila i druge predmete i teme koje proučavaju njihovi članovi. Takav bi kodeks bio sveobuhvatan, tako da bi dobro regulirao i pitanje ljudskih ostataka koje bi moglo biti uređeno na primjeru Etičkog kodeksa BABAO-a, ali i druge probleme. Kako je velik dio hrvatskih arheologa i antropologa u članstvu tih udruženja, imao bi širok doseg i primjenu.

3.3. Prisega ili zakletve

Kodeks treba razlikovati od zakletve ili prisega koja je javno, svečano i formalno dano obećanje da će se nešto izvršiti na određen način, dok je kodeks jednostavan skup načela kojima se utvrđuje ponašanje vezano uz specifično područje, ali se pojedinac može ili ne mora obvezati na odanost tom kodeksu („Kodeks“, n.d.; Pellegrino, 2010: 91-92; „Zakletva“, n.d.). Vjerojatno najpoznatija prisega je više od 2400 godina stara Hipokratova prisega koju polažu liječnici, no ona je kroz povijest doživjela više promjena, a u zadnjim je desetljećima u duhu postmodernizma postala sve više dekonstruirana i podložna osobnim interpretacijama (Pellegrino, 2010: 98, 102; Wiesing 2020: 81).

Prisega se polaže kako bi se zadobilo povjerenje pacijenata i uvjerilo ih da u slučaju bolesti mogu očekivati standardizirano ponašanje i tretman temeljen na principima dobrobiti i zaštiti pacijenata (Wiesing 2020: 81). U želji da se Hipokratova prisega osuvremeni, postane lakše razumljiva i približi sve većem prirodno-znanstvenom usmjerenju medicine, 1948.

godine je Svjetsko liječničko udruženje¹⁷ prihvatilo Ženevsku deklaraciju¹⁸ (Borovečki 2019: 7; Hrvatska liječnička komora 2020). Liječničku prisegu po završetku studija polažu studenti s velikog broja fakulteta, a među njima su i studenti Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (Borovečki 2019: 7). Današnja revidirana verzija Liječničke prisige na hrvatskom jeziku prijevod je nakon promjena uvedenih na 68. općoj skupštini Svjetskog liječničkog društva iz 2017. godine (Prilog 2) (Hrvatska liječnička komora 2020).

Ova liječnička prisega nastala je na temeljima Hipokratove prisige, ali postoje značajne razlike. Tako se u Ženevskoj deklaraciji ne zaziva nijedno božanstvo; ne govori o ponašanju prema potomcima polagača prisige; ne zabranjuje nasilje, već diskriminacija; ne zabranjuju operacija, eutanazija i abortus, barem ne eksplicitno, nego se ističe poštovanje prema ljudskom životu; a govori i o poštivanju ljudskih prava i građanskih sloboda čime priznaje norme koje proizlaze iz vanjske moralne referentne točke (Prilog 2) (Wiesing 2020: 83). U revidiranoj verziji iz 2017. godine po prvi se puta spominju autonomija pacijenta, važnost dijeljenja znanja i posvećivanja vlastitom zdravlju, dobrobiti i sposobnostima (Wiesing 2020: 83). Iz navedenih je promjena vidljivo da se radi o dinamičnoj prisezi koja je podložna izmjenama jer uvijek postoji prostora za poboljšanje, a uz promjene u društvu i znanosti, mijenja se shvaćanje što je prihvatljivo, a što nije. Proces prihvaćanja promjena je transparentan i demokratski, tako da glasanju Generalne skupštine¹⁹ Svjetskog liječničkog udruženja prethodi javna rasprava čime se postiže legitimitet (Wiesing 2020: 85-86).

Takvu je prisegu teško oblikovati za postupanje s ljudskim skeletnim ostacima, ponajprije jer se njima bave stručnjaci iz različitih disciplina pa bi bilo teško odrediti koje je to jedno tijelo koje donosi i izglasava tekst prisige na globalnoj razini, a iz istog razloga bi i primjena bila otežana. Ipak neki se temeljni principi uvijek mogu izdvojiti pa je zanimljivo pružiti primjer etičkih principa za koje se smatra da se trebaju slijediti pri donošenju odluka vezanih uz ljudske tjelesne ostatke, a izdvojeni su u sklopu dokumenta Smjernice za brigu o ljudskim ostacima u muzejima:

¹⁷ Eng. World Medical Association.

¹⁸ Potrebu za novijom verzijom prisige ubrzali su zločini počinjeni tijekom Drugog svjetskog rata. Naime, tijekom suđenja nacističkim liječnicima u Nürnbergu 1947. godine i tužitelji i obrana su se pozvali na to da su u svom radu pratili načela Hipokratove prisige, samo što ih je svaka strana tumačila na svoj način (Borovečki 2019: 8).

¹⁹ Eng. General Assembly.

„1 Neškodljivost - nenanošenje štete

Neškodljivost bi zahtijevala izbjegavanje nanošenje štete kad god je to moguće. To bi moglo uključivati izbjegavanje štete za pojedinca, zajednicu ili širu javnost. Na primjer, ne poduzimanje radnje koja bi uzrokovala nevolju u određenoj zajednici.

2 Poštovanje različitosti vjerovanja - poštovanje različitih vjerskih, duhovnih i kulturnih vjerovanja i stavova prema ostacima; tolerancija

Poštovanje različitosti vjerovanja pokazuje poniznost i skromnost u pogledu vlastitih mišljenja te pokazuje poštovanje prema pojedincima, kulturama, skupinama i zajednicama. Načelo zahtijeva od donositelja odluka da u obzir uzme kulturni i povijesni kontekst, vjerovanja i vrijednosti relevantne za sve zainteresirane strane. Na primjer, muzej bi trebao prepoznati i poštovati da zajednica na ljudske ostatke može staviti određenu kulturnu vrijednost koju drugi ne dijele.

3 Poštovanje vrijednosti znanosti - poštovanje znanstvene vrijednosti ljudskih ostataka i koristi koje znanstveno istraživanje može donijeti čovječanstvu

Ovo načelo ukazuje da pojedinci i zajednice (prošle, sadašnje i buduće) imaju koristi od plodova znanosti i osobno i indirektno kroz svoje voljene, potomke i zajednicu²⁰ (DCMS 2005: 14).

²⁰ Autorov prijevod, a izvorni tekst na engleskom jeziku (DCMS 2005: 14):

“1 Non-maleficence – doing no harm

Non-maleficence would require you to avoid doing harm wherever possible. This could include avoiding harm to an individual, a community or the general public. For example, not taking an action that would cause distress to a particular community.

2 Respect for diversity of belief – respect for diverse religious, spiritual and cultural beliefs and attitudes to remains; tolerance

Respect for diversity of belief demonstrates humility and modesty regarding one’s own opinions, and shows respect for individuals, cultures, groups and communities. The principle requires decision-makers to give consideration to the cultural and historical backgrounds, beliefs and values relevant to all parties concerned. For example, it would require a museum to recognise and respect that a community may place a particular cultural value on human remains that is not shared by others.

3 Respect for the value of science – respect for the scientific value of human remains and for the benefits that scientific inquiry may produce for humanity

Ova tri načela, postupanje bez nanošenja šteta, poštovanje različitosti i poštovanje znanosti, doista su univerzalna. Zapravo se radi o tome da bi se znanstveni rad trebao obavljati časno i na dobrobit svih uključenih strana, bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi i uz poštovanje vrijednosti koju znanost i znanstvene spoznaje donose čovječanstvu. To su načela kojih bi se svi istraživači neovisno o disciplini trebali pridržavati te ako već takva slična prisega ne postoji u formalnom obliku na kraju studija, kao što je slučaj s liječničkom prisegom, barem bi ju svaki pojedinac mogao preuzeti kao osobni temelj za etičko postupanje u radu.

This principle holds that individuals and communities (past, present and future) benefit both personally and indirectly, through the benefit to their loved ones, descendants and communities, from the fruits of science.”

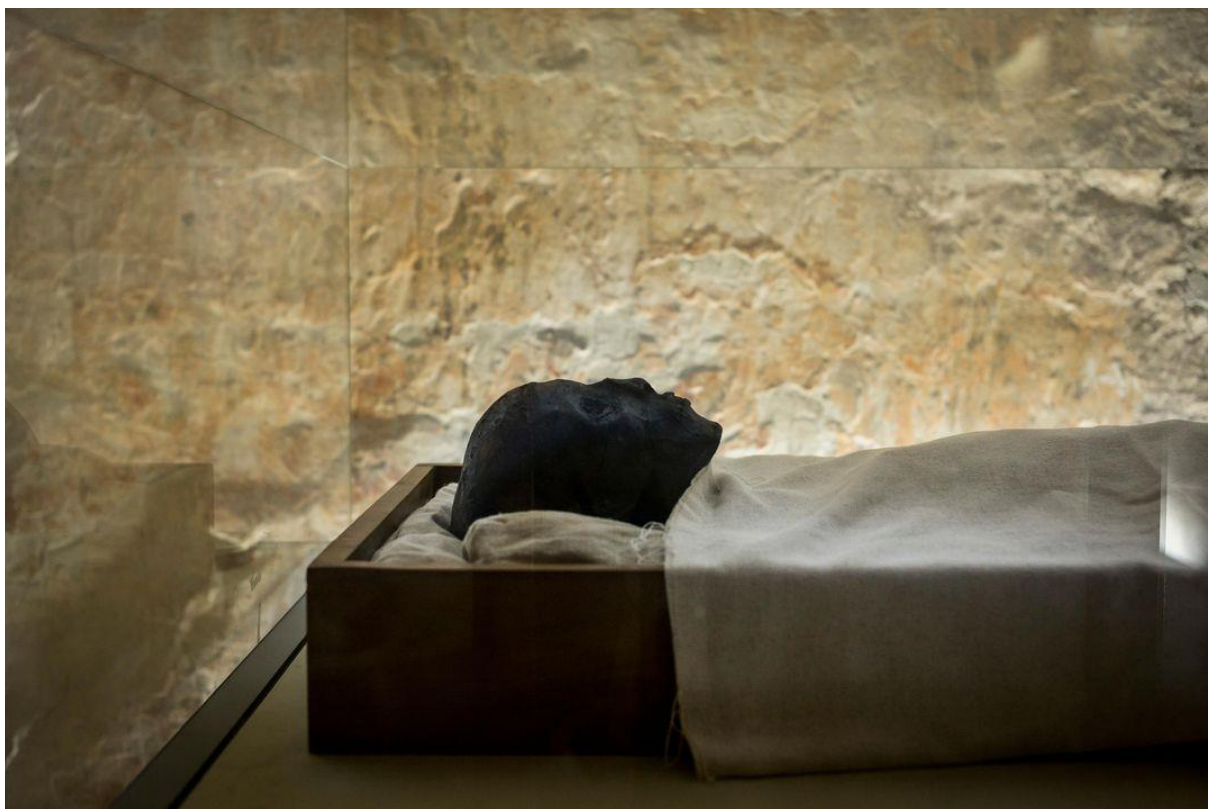
4. Osteološki materijal pronađen u arheološkom kontekstu

Kada je Charles Dawson 1915. godine u Piltdownu u južnoj Engleskoj iskopao skeletne ostatke iz razdoblja donjeg paleolitika, nastala je prava senzacija te je pronađena individua prozvana Piltdown Man (Slika 2) i proglašena ključnom karikom koja je nedostajala u evoluciji čovjeka (Renfrew i Bahn, 2016: 554). U taksonomiji je nazvan *Eoanthropus dawsoni* te je kao takav narednih pola stoljeća zauzimaio prominentna mjesta u udžbenicima, sve dok polovicom 20. stoljeća nije otkriveno da se radi o prijevari (Oakley i Weiner 1955). Naime, novim je metodama datiranja bilo moguće odrediti da fragmenti kosti ne pripadaju istom razdoblju, već su ljudske kosti lubanje starosti 620 godina, a čeljust je recentna i pripada orangutanu (Renfrew i Bahn, 2016: 554). Da bi kosti izgledale kao da su ostaci jedne jedinke veće starosti, one su tretirane kalijevim dikromatom (Oakley i Weiner 1955: 583).

Slika 2 Piltdown Man: fragmenti kosti glave i njena rekonstrukcija (prema Renfrew i Bahn, 2016: Fig. 14.9).

Tako je Piltdown Man od senzacionalnog znanstvenog otkrića postao nezaobilazni primjer prijevare i neetičnog ponašanja. Još jedan, ali malo drugačiji primjer neetičnog ponašanja, može se izdvojiti na temelju vjerojatno najpoznatijeg arheološkog otkrića 20. stoljeća – Tutankamonove grobnice, koju je 1922. godine otkrio Howard Carter. To se otkriće danas uglavnom spominje zbog odlične očuvanosti, zdravstvenih problema mladog faraona i navodnog prokletstva koje je napalo Cartera i njegovu ekipu, no ono što nije toliko poznato je tretman posmrtnih ostataka Tutankamona koji se protivi svim načelima profesionalnog postupanja (Gabrić i Jelenić, 2014: 187). Naime, Carter i njegova ekipa su u nastojanju da s mumije faraona (Slika 3) skinu sav dragocjen nakit i pogrebnu masku, s njegovim posmrtnim ostacima postupali krajnje neoprezno i bez poštovanja pri čemu su mu na više mjesta slomili ruke i vrat, tako da su mu cijela glava i obje ruke odvojene od torza (Harrison i Abdalla 1972: 9; Shaer 2014). Ovi su zaključci prvo doneseni krajem šezdesetih godina kada su posmrtni ostaci Tutankamona snimani rendgenom, a kasnije su ih potvrdila novija istraživanja u kojima se koristila računalna tomografija (Harrison i Abdalla 1972: 9; Shaer 2014). Tako su se ovdje kao i u slučaju čovjeka iz Piltdowna, revizijska istraživanja pokazala ključnima za otkrivanje neetičnog postupanja iz prošlosti.

Slika 3 Mumija egipatskog faraona Tutankamona (prema Shaeru 2014).

Carter je kasnije ponovno sastavio mumiju najbolje što je mogao, a uz gore navedena oštećenja, utvrđeno je da nedostaju desno uho i penis za koje se zna da su bili sačuvani pri otkriću jer su vidljivi na prvim fotografijama (Gabrić i Jelenić, 2014: 188; Shaer 2014). Za te se dijelove tijela ne zna kako su i zašto nestali, ali postoji teorija da su smrvljeni u prah i konzumirani radi boljeg zdravlja ili sličnih vjerovanja jer je to bilo popularno u vrijeme egiptomanije (Gabrić i Jelenić, 2014: 188). Ta je pomama uzrokovala uništenje velikog broja mumija te su mnoge zajedno s drugim kulturnim dobrima različitim kanalima izvezene iz Egipta diljem svijeta, ponajprije u Europu i Ameriku.

Kao što je vidljivo iz ovih primjera, arheologiju prati duga povijest pokušaja prijevara, nemarnog postupanja sa skeletnim ostacima, ali i kriminalnih radnji poput krađa i ilegalne trgovine nalazima. Ti su problemi bili osobito izraženi u njenim formativnim godinama, posebice zbog još nedovoljno razvijenih regulacija oko vlasništva nad materijalom koji se iskopao i mnogih arheologa amatera kojima je cilj bio steći slavu ili bogatstvo. Ipak, na sve se to gleda kao na nasljeđe s kojim se arheologija mora nositi. Zbog toga ne treba čuditi što se arheolozi u filmovima portretiraju više nalik pljačkašima grobnica koje zanima samo slava i bogatstvo, a ne poput ozbiljnih znanstvenika koji pomoću jasno određenih metoda nastoje prikupiti sve vrste nalaza kako bi mogli dobiti širi kontekst i doći do zaključaka o načinu života u prošlosti, te kojima nije cilj prikupiti samo ekskluzivne predmete.

Etika se kao tema u arheologiji javlja u drugoj polovici 20. stoljeća, uslijed promjena u paradigmi, ali i povijesno-političkih zbivanja (Gabrić i Jelenić, 2014: 180). Ona u arheološkom kontekstu ne obuhvaća samo pitanja vezana uz ljudske skeletne ostatke, već i ono što je sačuvano od materijalne kulture, posebice vezano uz vlasništvo i izlaganje nalaza, destrukciju nalazišta te upotrebu arheologije u političke i komercijalne svrhe (Gabrić i Jelenić, 2014: 180-181; Renfrew i Bahn, 2016: 17). Takvi su etički problemi česta tema radova u inozemstvu, a u Hrvatskoj puno manje, iako ima naznaka da dolazi do promjena na tom području.

Arheološka su istraživanja dugo vremena gotovo ekskluzivno bila orijentirana na artefakte i materijalne ostatke koje su ljudi ostavili iza sebe, dok su koštani ostaci bili zanemarivani (Šlaus i sur., 2015: 27). Danas se situacija promijenila, pristup istraživanju ljudske prošlosti nastoji biti što sveobuhvatniji, odnosno obuhvatiti sve nalaze i uzorke koji se pronađu te ih proučiti iz perspektive različitih znanstvenih disciplina, što ljudskim skeletnim ostacima omogućava da zauzmu važno mjesto u arheološkim interpretacijama (Šlaus i sur., 2015: 27). No, ipak se postavlja pitanje koji je uzrok ustaljenom pristupu u kojem se ljudske kosti izjednačavaju s drugim arheološkim nalazima? Naime, ako se promotri pravna pozadina

arheoloških istraživanja, ne postoji zakon ili pravilnik koji specifično određuje postupanje s ljudskim skeletnim ostacima, nego se podrazumijeva da se pronađeni skeletni ostaci ubrajaju pod „kulturna dobra“ u okviru Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara²¹ i „arheološke nalaze“ u Pravilniku o arheološkim istraživanjima²² (Hrvatski sabor 1999; 2010).

Cilj je arheologije kao znanosti predložiti što puniju sliku svih aspekata ljudskoga života u prošlim vremenima, a to svakako obuhvaća i istraživanje samog ljudskog tijela pomoću kojeg je moguće saznati cijelo vrelo informacija, od bolesti od kojih su patili i tragova na kostima koji upućuju na aktivnosti kojima su se za vrijeme života bavili pa sve do genetičkih kretanja među populacijama i društvenog uređenja zajednica iz kojih dolaze. Takve su spoznaje od neizmjerne važnosti za bioarheološka istraživanja, no ipak treba razmotriti i drugi pristup posmrtnim ostacima, onaj koji ih ne promatra kroz povećalo znanosti. Kako su Renfrew i Bahn (2016: 551) s pravom naglasili, u ljudskoj je prirodi da se prema mrtvima, posebice precima i ljudima koje su poznavali, odnose s poštovanjem, a to često sa sobom donosi i određene kulturološki i religiozno uvjetovane prakse i načela. Upravo se zbog toga mnoge zajednice protive iskopavanju i provođenju daljnjih istraživanja nad ljudskim ostacima za koje smatraju da pripadaju njihovim daljnjim precima čime se otežava dolazak do novih spoznaja (Renfrew i Bahn, 2016: 551).

Zbog toga je zanimljivo primijetiti da je većina regulacija i kodeksa pisana u slučajevima kada se ljudski ostaci nalaze u vezi s određenom etničkom, kulturnom ili vjerskom²³ zajednicom koja ima čvrste stavove o tome kako bi se trebalo postupiti s mrtvima,

²¹ Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara uređuje mjere zaštite i očuvanja kulturnih dobara, kao i financiranje tih mjera (Hrvatski sabor 1999). Da se ljudski skeletni ostaci ubrajaju pod kulturna dobra vidljivo je iz sljedećeg dijela 2. članka Zakona:

„Kulturna dobra u smislu ovoga Zakona jesu:

- pokretne i nepokretne stvari od umjetničkoga, povijesnoga, paleontološkoga, arheološkoga, antropološkog i znanstvenog značenja...“ (Hrvatski sabor 1999: članak 2.).

²² U Pravilniku o arheološkim istraživanjima utvrđuju se uvjeti za provođenje arheoloških istraživanja u Republici Hrvatskoj, od izdavanja odobrenja za istraživanje pa do objavljivanja rezultata i odobrenja novog istraživanja (Hrvatski sabor 2010).

²³ U Republici Hrvatskoj dominantno je kršćanstvo pa je zanimljivo promotriti ima li ono utjecaj na iskapanje i kasnije postupanje s ljudskim ostacima arheološke starosti (Državni zavod za statistiku 2011). U Katekizmu Katoličke Crkve poziva se na poštovanje i ljubav prema tijelima pokojnika i prvenstveno inzistira na pokopu, iako se tijelo može i kremirati ukoliko nije izabrano iz razloga koji su protivni kršćanskom nauku (Hrvatska biskupska

kao što je to primjerice slučaj s američkim starosjedičkim stanovništvom gdje važnu ulogu ima i povijesni kontekst, odnosno opresija te populacije, ili pak u slučaju da postoje još živi rođaci (Swain 2002: 98). No, kada nijedan od tih uvjeta nije ispunjen, kao što je to slučaj s Hrvatskom, najčešće se samo poziva na poštovanje i profesionalno postupanje kod kojeg primjerice nema razlike u ophođenju arheologa prema ljudskim kostima ili nalazima u vidu artefakata (Swain 2002: 98).

Slika 4 Iskapanje groba na lokalitetu u Radašinovcima (Šlaus i sur. 2013: 14).

konferencija 2016: 592). Ipak u Katekizmu se ne spominje kako treba postupati prilikom iskapanja ljudskih ostataka, tako da nema jasnih uputa. Swain (2002: 98) ističe da u kršćanstvu nema snažnih stavova o svetosti ljudskoga tijela nakon što ga je duša napustila, a to je važno napomenuti jer je u skladu s ponašanjem svećenstva u praksi. Naime, sasvim je uobičajeno pronaći razmještene kosti ili proširenja crkvene arhitekture i kasnije grobove koji presijecaju neke druge, ranije grobove zbog čega se u grobnoj cjelini prilikom arheoloških istraživanja često može pronaći sačuvan samo dio tijela. Također, u razgovorima sa stručnim osobama saznali smo da se nisu susretali s protivljenjem svećenstva prilikom iskapanja npr. srednjovjekovnih grobova, tako da se čini da nema snažnog otpora iskapanju grobova koje bi u suprotnom moglo uvelike utjecati na stavove šire javnosti.

U području istraživanja ljudskih ostataka arheološke starosti kao dva ključna etička pitanja javljaju se opravdanost samog čina iskopavanja pokojnika iz vlastitog groba (Slika 4) i izlaganje njegovih ostataka brojnim analizama koje su danas u znanosti postale standard kvalitetno provedenog istraživanja (Gabrić i Jelenić, 2014: 181). Cilj je tih analiza saznati što više o patološkim promjenama, prehrani, genetičkoj pozadini i demografskim pokazateljima kako bi se dobila što potpunija slika tadašnjeg društva, a vjerojatno je najveći problem to što su neke od njih destruktivne prirode o čemu će više biti rečeno u narednim poglavljima.

S obzirom da se radi o jednom od rijetkih prihvaćenih međunarodnih dokumenta koji se bave etičkim pitanjima, bitno je istaknuti važnost Vermillionskog sporazuma za bioarheologiju (Prilog 1). On ponajprije poziva na poštovanje među svim stranama uključenima u proces istraživanja ljudskih ostataka. Primjerice, njegov prvi članak poziva na iskazivanje poštovanja prema ostacima što je danas, barem na univerzalnoj razini, široko prihvaćena teza. Kako Vermillionski sporazum ne definira problematiku detaljnije, teško je reći što sve točno *poštovanje prema pokojniku* obuhvaća. Mogli bismo pretpostaviti da to svakako nije namjerno uništavanje posmrtnih ostataka, grobnih priloga ili pak zbijanje šala i neprimjereno korištenje skeletnih ostataka.

Jedan od središnjih problema iskopavanja i analize posmrtnih ostataka vezan je uz moguće zadiranje u religiju i život poslije smrti. Također, upitno je i odvajanje pokojnika od grobnih priloga za koje se često smatra da su imali važnu simboličnu ulogu pri pokopu te je namjena bila da trajno ostanu uz pokojnika (Gabrić i Jelenić, 2014: 185). Možda mu se odvajanjem oduzima nešto iz njegovog zagrobnog života, nešto što je trebao zauvijek uživati.

U idealnim uvjetima na arheološkim bi terenima uz arheologe redovito sudjelovali i bioarheolozi što bi omogućilo stručniji i temeljitiji pristup skeletnim ostacima, no zbog financija i broja bioarheologa na raspolaganju, to je danas u Hrvatskoj nemoguće uvesti kao pravilo (Šlaus i sur. 2011: 88). Iako ne postoji izričita zakonska obveza da se prikupljeni skeletni ostaci nakon istraživanja pošalju na antropološke analize, u praksi se pokazalo da velik broj arheologa to radi pa tako skeletne ostatke obrađuju bioarheolozi i biološki antropolozi u različitim institucijama od kojih su najpoznatiji Odsjek za arheologiju HAZU-a, Institut za antropologiju i Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (Šlaus i sur. 2011).

Šlaus i sur. (2011: 84, 87) jasno opisuju proces obrade osteološkog materijala u osteološkom laboratoriju Odsjeka za arheologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, a

koji započinje pranjem kostiju pomoću mekih četkica, sušenjem i signiranjem, a nastavlja se rekonstrukcijom kostura prema potrebi, popisivanjem prisutnih elemenata kostura, određivanjem spola, starosti, patoloških promjena, trauma te tafonomskih i osteometrijskih podataka. Pošto se radi o skeletnim ostacima iz arheološkog konteksta, za provođenje ovakvih vrsta analiza najčešće nije potrebno odobrenje Etičkog povjerenstva, već je dovoljna dozvola osobe koja je analize zatražila, dakle ili arheologa ili muzeja (dr. sc. Mario Novak, osobna komunikacija, 13.5.2021.). Uloga Etičkog povjerenstva vrlo je razrađena i često korištena na području medicine, a odluke Etičkog povjerenstva ponekad su potrebne i u bioarheologiji, npr. kod prijave projekata u Hrvatsku zakladu za znanost (prof. dr. sc. Mario Šlaus, osobna komunikacija, 13.5.2021.).

Nažalost, radovi koji daju uvid u dobivene rezultate analiza najčešće se objavljuju samo u slučaju obrade velike populacije kada je moguće govoriti i o demografskim trendovima ili ukratko u sklopu većih arheoloških radova poput monografija ili pak ukoliko se radi o vrlo zanimljivom i specifičnom slučaju, te se tada objavljuje studija slučaja (dr. sc. Mario Novak, osobna komunikacija, 13.5.2021.).

Kako je hrvatska povijest puno drugačija od američke i britanske, hrvatska arheologija nije opterećena problemima vezanima uz osteološki materijal koji potječe izvan nje niti ima problem sa starosjedilačkim stanovništvom. No, to što dosad u Hrvatskoj nije bilo nekih većih problema ili skandala vezanih uz etičnost istraživanja ne znači da ih nikada neće biti. Gotovo svi stručnjaci koji se bave ljudskim skeletnim ostacima iz arheološkog konteksta članovi su Hrvatskog arheološkog društva i/ili Hrvatskog antropološkog društva (Šlaus i sur. 2011: 89) pa ukoliko bi te dvije organizacije izdale službene preporučene smjernice za postupanje s ljudskim skeletnim ostacima, obuhvativši praktični aspekt, ali i onaj etički, takav bi dokument dospio do većine osoba kojima je on i najpotrebniji.

Riječi koje mogu poslužiti kao odlične vodilje za način na koji bi se arheolozi trebali odnositi prema ljudskim skeletnim ostacima zapisao je Hedley Swain:

„Arheolozi moraju voditi brigu o vjerovanju onih kultura s kojima dolaze u kontakt. Moraju voditi brigu o etici. Etički stavovi nisu apsolutni, već odražavaju promjenjiv konsenzus stavova koje zajednica ima o određenoj temi. Arheolozima bi bilo dobro da

se pobrinu raditi u skladu sa stavovima zajednice u kojoj djeluju, zajednice za koju su tu da joj služe“ (Swain 2002: 100)²⁴.

²⁴ Autorov prijevod, a izvorni tekst na engleskom jeziku (Swain 2002: 100): “Archaeologists must pay due regard to the beliefs of those cultures with which they come into contact. They must pay due regard to ethics. Ethics are not absolute but reflect the changing consensus of views held on a subject by society. Archaeologists would do well to make sure they are in tune with the society in which they operate, the society they are there to serve.”

5. Ljudski ostaci iz domene forenzične antropologije

Forenzična antropologija jedna je od poddisciplina biološke antropologije čiji središnji dio čini identifikacija ljudi i određivanje uzroka smrti kod nedavno preminulih osoba (Šlaus i sur., 2015: 27-28). Način na koji se ljudski ostaci mogu doživljavati u kontekstu forenzične antropologije varira, ali ih se na jednoj razini svakako može smatrati ne samo objektom, već empirijski neospornim dokazom (Blau 2016: 594).

Procedura koja slijedi po otkrivanju ljudskih skeletnih ostataka najčešće obuhvaća sljedeće korake: prvo se zove policija kako bi se prijavio pronalazak, ona stupa u kontakt s državnim odvjetništvom, ako se sumnja da bi skeletni ostaci mogli biti arheološke starosti²⁵, stupa se u kontakt s lokalnim muzejom, dok se u slučaju forenzičnog slučaja zove lokalni zavod za sudsku medicinu koji šalje liječnika sudske medicine i stručnjaka s područja forenzike ili kriminalistike (prof. dr. sc. Mario Šlaus, osobna komunikacija, 13.5.2021.). Ukoliko se utvrdi da je riječ o forenzičnom slučaju, ljudski skeletni ostaci dopremaju se na odjel za patologiju lokalne bolnice ili u Zavod za sudsku medicinu u Zagrebu, Rijeci, Osijeku ili Splitu (Šlaus i sur., 2011: 89).

Zavod za sudsku medicinu zadužen je i za postupanje s ostacima žrtava Drugog svjetskog rata koji su ponekad pronađeni zakopani u masovne grobnice, iako je prije postojala inicijativa za formiranjem posebnog tijela koje bi cjelovito pristupalo problemu, od antropološke analize i identifikacije pa do ponovnog ukopa (Šlaus i sur., 2011: 89). S druge strane, kad se pronađe žrtva Domovinskog rata, za postupanje s njenim tijelom nadležno je Ministarstvo hrvatskih branitelja (Hrvatski sabor 2019: članak 7, stavak 2). S obzirom na ove podatke može se zaključiti da je nadležnost nad forenzičnim ljudskim ostacima dobro uređena.

Tijekom Domovinskog rata u Hrvatskoj je stradalo preko 14 000 ljudi, među kojima su velik broj činile civilne žrtve pronađene u kontekstu masovnih ili individualnih grobova (Šlaus i sur., 2011: 88). Kako bi se što više ljudi identificiralo, u suradnji hrvatskih forenzičnih antropologa iz HAZU-a i Zavoda za sudsku medicinu u Zagrebu i njihovih američkih kolega iz Smithsonian Institutiona i Universityja of Tennessee u Knoxvilleu oblikovana je baza podataka s najvažnijim biološkim podacima i važnim informacijama o žrtvama, a da je ona dio uspješnog projekta svjedoči stopa identifikacije civilnih žrtava od 85,7% (Šlaus i sur., 2011:

²⁵ Granica između arheoloških i forenzičnih skeletnih ostataka nije zakonski regulirana, ali je uobičajeno da se ostacima arheološke starosti smatraju oni koji datiraju do kraja 19. stoljeća (Šlaus i sur., 2011: 89).

88). Danas je poznata sudbina većine osoba nestalih tijekom Domovinskog rata, no još se uvijek traga za posmrtnim ostacima 400 smrtno stradalih osoba, a sudbina 1460 osoba ostaje nepoznata (Ministarstvo hrvatskih branitelja, n.d.).

Slika 5 Ekshumacija masovne grobnice na Ovčari, snimljeno 1. listopada 1996. Izvor: <https://legal.un.org/avl/images/ha/icty/07-l.jpg>.

Kao primjer istraživanja i identifikacije žrtava iz Domovinskoga rata može se izdvojiti istraživanje masovne grobnice na Ovčari²⁶ (Slika 5). Nadležnost nad istraživanjem imao je tim internacionalnih stručnjaka uključivši forenzične antropologe Williama Haglunda i Clydea Snowa koji su djelovali po nalogu Vijeća sigurnosti Ujedinjenih naroda (Stover 1997). Prof. dr. sc. Mario Šlaus objasnio je kako se kod tih ekshumacija koristio strog protokol koji je

²⁶ Ratni zarobljenici pogubljeni su u večernjim satima i noći s 20. na 21. studenoga 1991. godine, a zahvaljujući svjedočanstvu jednog preživjelog zarobljenika već je 1992. godine bilo poznato da masovna grobnica postoji (Filko 2020: 340). Tim stručnjaka iz organizacije Liječnici za ljudska prava (eng. Physicians for Human Rights) krajem 1992. godine proveo je preliminarna istraživanja i otkrio lokaciju grobnice, no ekshumacija posmrtnih ostataka tada nije bila moguća zbog srpske okupacije tog područja, tako da je započela 1996. godine (Filko 2020: 351; Stover 1997).

obuhvaćao jasna pravila postupanja s ljudskim ostacima u sklopu tzv. chain of evidence metode rada pri čemu je svaki korak i kontakt osobe s materijalom dokumentiran i zna se tko ga je pribavio, gdje i kada je prikupljen, tko ga je preuzeo, tko ga je osigurao itd. (prof. dr. sc. Mario Šlaus, osobna komunikacija, 13.5.2021.). Važnost tako temeljitog vođenja dokumentacije i jasnog protokola oglada se u činjenici da se rezultati forenzičnih analiza koriste u sudskim procesima pa svaka faza mora biti provedena u skladu s propisima i mora se znati koja je osoba što radila jer je za to i odgovorna (prof. dr. sc. Mario Šlaus, osobna komunikacija, 13.5.2021.).

Tijela su nakon ekshumacije bila zapakirana u vreće i prevezena u Zavod za sudsku medicinu i patologiju Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu gdje su tijela analizirana i uvedena u evidenciju zajedno s informacijama dobivenim od obitelji i prijatelja nestalih osoba, tako da su ta dva seta podataka mogla biti uspoređivana (Filko 2020:365; Stover 1997). U konačnici je od 200 ekshumiranih posmrtnih ostataka, njih 192 identificirano - 93 klasičnom metodom identifikacije na temelju prepoznavanja specifičnih obilježja poput dentalne analize, a 99 zahvaljujući DNA analizama (Filko 2020).

Istraživanja na ljudskim posmrtnim ostacima koja su se na teritoriju bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije provodila zbog ratnih sukoba 90-ih godina dala su doprinos dodatnom razvoju discipline, a na lokalnoj su razini unaprijedila važnost i stručnost domaćih znanstvenika u forenzičnoj antropologiji. Naime, lokalni su antropolozi i arheolozi često bili uključeni u rad internacionalnih timova, no etički problem koji se kod toga javlja jest moguća pristranost i izazivanje snažnih emocija koje mogu utjecati na kvalitetu njihovog rada (Đurić 2016: 532, 534). Problem je u tome što oni vjerojatno pripadaju etničkoj skupini koja je ili počinila zločin ili je žrtva, tako da je upravo zbog objektivnosti, vođenje istraživanja prepušteno internacionalnim timovima (Đurić 2016: 534). Uz to, forenzična antropologinja Marija Đurić naglašava da ostaje nejasno je li njihov rad motiviran doprinosom ljudskim pravima, posebice identifikaciji nestalih osoba, ili pak željom da se doprinese kaznenoj pravdi? Inače je poželjno da na forenzičnim slučajevima rade lokalni stručnjaci upoznati s kulturom i jezikom kako bi znali prepoznati što je primjerice normalno i u skladu s lokalnim običajima pokapanja (Blau 2016: 600-601), no čini se da je u politički nabijenim situacijama poput rata bolje da istraživanja vode inozemni stručnjaci, iako se ni za njih ne može tvrditi da su nepristrani jer na čovjekovo mišljenje utječu razni faktori tijekom njegovog cijelog života.

6. Uzorkovanje za destruktivne analize

Tradicionalnim antropološkim analizama moguće je dobiti mnoštvo informacija o skeletnim ostacima koji se proučavaju, ali za dobivanje potpunije i šire slike o životu pojedinca ili populacije postao je standard da se koriste destruktivne analize (Slika 6) poput DNA analize, aDNA analize, stabilnih izotopa, radiokarbonskog datiranja ili histoloških analiza koje omogućavaju bolji uvid u prehrambene navike, porijeklo, migracijske obrasce, bolesti, datiranje, tafonomske procese, pogrebne običaje i dr. (Squires i sur. 2019: 265).

Da bi se ove analize mogle provesti potrebno je uništiti manji dio tkiva, no bez obzira na potrebnu količinu, činjenica je da se narušava integritet ljudskih ostataka zbog čega se javljaju problemi vezani uz očuvanje materijala za buduće analize i druge namjene s jedne i etičku upitnost samog čina uništavanja dijela tijela nekad živućeg čovjeka s druge strane (Squires i sur. 2019: 267).

Slika 6 Uzimanje uzroka za DNA analize (Šlaus i sur. 2013: 27).

Potrebne količine tkiva variraju od metode do metode, ali je u zadnjih desetak godina ostvaren veliki napredak u tehničkim mogućnostima zbog čega je došlo do značajnog smanjenja pa ono sada za većinu metoda iznosi manje od 1 g, a za neke je potrebno samo 50-100 mg (Squires i sur. 2019). Ipak, uzorci se uzimaju opetovano, provode se različite analize, a neki puta ih je potrebno i ponoviti zbog čega je bitno da se provođenje destruktivnih analiza regulira.

U Ujedinjenom Kraljevstvu problemi vezani uz destruktivne analize spomenuti su u Etičkom kodeksu BABAO-a (2019a: 7), a detaljnije obrađeni u BABAO-ovom Kodeksu prakse (2019b: 15-19), DCMS-ovim smjernicama (2005: 21-22) i smjernicama koje je izdao APABE (2017: 33). S druge strane, u Republici Hrvatskoj ne postoje tako specifične regulacije. Iz Pravilnika o arheološkim istraživanjima vidljivo je da je za iznošenje uzoraka u inozemstvo radi analize potrebno odobrenje nadležnog tijela, odnosno Konzervatorskog odjela Ministarstva kulture, no nije objašnjeno o kakvim je analizama riječ te što s analizama koje se provode u Republici Hrvatskoj (Hrvatski sabor 1999: članak 6, stavak 12; 2010: članak 20).

Čini se da bi u Republici Hrvatskoj bilo najbolje kada bi se na razini države donio pravilnik o provođenju analiza na ljudskim tkivima, posebice destruktivnih analiza, koji bi obuhvatio tkiva arheološke i forenzične starosti, a koristio bi se u nadležnim ustanovama – muzejima, institutima i zavodima za sudsku medicinu. Takav bi pravilnik mogao biti oblikovan po uzoru na prethodno spomenute pravilnike i smjernice koji se koriste u Ujedinjenom Kraljevstvu.

Squires i sur. (2019) u svojem su se radu osvrnuli na tehničke strane najvažnijih metoda i osvrnuli su se na prethodno navedene dokumente sa smjernicama, a kao proizvod njihovog rada na kraju su članka objavili i vlastite preporuke za provođenje destruktivnih analiza uzevši u obzir i etičke probleme (Prilog 3).

Jedan način na koji se provođenje analiza može ograničiti je njihovo provođenje samo u slučajevima kada postoji jasna hipoteza koju treba provjeriti, a ne da se analize rade samo reda radi i u nadi da će se možda dobiti neki zanimljiv rezultat (Squires i sur. 2019: 267). Također, ekstenzivno dokumentiranje i provođenje makroskopskih analiza omogućuje utvrđivanje u kojoj je mjeri područje planirano za uzorkovanje pogodno za to (Squires i sur. 2019: 268). Istraživačima se preporuča da definiraju etički okvir unutar kojeg će raditi, odnosno da obrate pažnju na mjeru u kojoj će doći do uništenja skeletnog materijala, uzorkovanja koja

su se na individui već provodila u prošlosti i da razmotre koji su stavovi zajednice iz koje proučavani ostaci proizlaze (Squires i sur. 2019: 287).

Još jedno etičko pitanje koje prati analize ljudskih ostataka, posebice forenzičke starosti, jest pitanje privatnosti (Gabrić i Jelenić, 2014: 186). Određene informacije koje je moguće dobiti analizama možda nisu nešto što bi pokojnik želio podijeliti s javnošću, već zadržati za sebe, a primjeri takve situacije su patološke promjene. Ovo važno pitanje često se zanemaruje, a osim u analizama, ima važno mjesto i kod izlaganja ljudskih skeletnih ostataka.

7. Ljudski skeletni ostaci kao dio muzejske građe

Veliki svjetski muzeji dugo su godina vrijedno prikupljali različite predmete, artefakte i ljudske ostatke čime su uspjeli formirati izrazito vrijedne i impresivne zbirke koje obuhvaćaju materijal iz različitih dijelova svijeta. U prethodnim je stoljećima bilo relativno lako dopremiti takve dragocjene predmete jer je zbog slabijih regulacija bilo teže utvrditi komu oni točno pripadaju, a zasigurno su veliku ulogu imale i moć i bogatstvo koje su velike sile tada imale, posebice nad kolonijama i siromašnijim državama. Pozitivan aspekt tih zbirki je sačuvanost predmeta koji bi inače možda bili izgubljeni, no to se ne može tvrditi sa sigurnošću, a taj argument danas ionako pripada prošlosti jer i manje i ekonomski slabije razvijene države mogu ponuditi dobre uvjete za „čuvanje svoje baštine“. One se više ili manje uspješno bore za povratak kulturnih dobara iz inozemstva tvrdeći da vlasništvo pripada njima jer odatle potječu. Kada bi svi predmeti prošli proces repatrijacije, mnogi bi od najimpozantnijih svjetskih muzeja ostali s mnogo skromnijim postavom. Jedan od tih muzeja je i British Museum u Londonu u kojem se čuvaju neki od najpoznatijih artefakata i arheoloških nalaza iz cijeloga svijeta.

Upravo zbog te situacije u kojoj se našao, posebice iz pravnog aspekta, ne čudi kako British Museum ima razrađen interni pravilnik²⁷ vezan uz postupanje s ljudskim ostacima čime može biti odličan primjer za dokument te vrste. U pravilniku su jasno definirana načela koja uređuju držanje, izlaganje, brigu i istraživanje ljudskih ostataka²⁸, kao i pitanja vezana uz prijenos ljudskih ostataka iz muzejske Zbirke (British Museum 2019: članak 2). Nadzor rada zaposlenika muzeja provodi zamjenik ravnatelja²⁹ Muzeja sukladno sa Smjernicama za brigu o ljudskim ostacima u muzejima koje je izdao Department for Digital, Culture, Media and Sport Vlade Ujedinjenog Kraljevstva, a prema njima, kao i zakonu Human Tissue Acta 2004, Upravni odbor muzeja³⁰ upravlja kolekcijom ljudskih ostataka (British Museum 2019: članak 5). Upravni odbor nadležan je za postupke pribavljanja nove građe, održavanje javno dostupnog inventara, provođenje istraživanja na ljudskim ostacima i odobravanje istih,

²⁷ Puni naziv pravilnika je British Museum Policy: Human Remains in the Collection (British Museum 2019).

²⁸ Obuhvaća osteološki materijal i meko tkivo, kao i artefakte i umjetnost koju je čovjek napravio koristeći ih (British Museum 2019: članak 3).

²⁹ Eng. The Deputy Director.

³⁰ Eng. The Trustees.

upravljanje izlaganjem građe, vođenje brige o uvjetima pohrane i odobravanje zahtjeva za posudbu (British Museum 2019: članak 5).

Što se tiče vraćanja ljudskih ostataka iz građe, ono može biti službeno zatraženo, a Upravni odbor donosi odluku je li razlog opravdan i jesu li svi uvjeti ispunjeni (British Museum 2019: članak 5.12 – 5.18). Zahtjev za vraćanjem ljudskih ostataka može se ostvariti u slučaju da se može dokazati izravna genealoška veza u slučaju starosti ljudskih ostataka manjoj od 100 godina, a ukoliko je starost veća, zajednica koja zahtijeva vraćanje treba dokazati postojanje kulturnog kontinuiteta³¹ i obrazložiti koja je kulturna važnost tjelesnih ostataka individue za tu zajednicu (British Museum 2019: članak 5.15.1 i 5.15.2). Zanimljivo je kako je već u samom pravilniku napomenuto da u slučaju starosti tjelesnih ostataka većoj od 300 godina Upravni odbor snažnije stoji na strani zadržavanja ljudskih ostataka u muzejskoj Zbirici, a kada su stariji od 500 godina, to je još više izraženo jer su studije pokazale da je kulturni kontinuitet i kulturnu važnost vrlo teško dokazati za tako daleku prošlost (British Museum 2019: članak 5.16).

U donošenju odluke važnu ulogu ima i tzv. test javne koristi³² kojim članovi Upravnog odbora nastoje utvrditi je li javna korist od zadržavanja ljudskih ostataka veća od koristi koju su podnositelji zahtjeva obrazložili (British Museum 2019: članak 5.17). Iz ovog je članka vidljivo da se javna korist smatra glavnom vodiljom. Koliko je ona važna pokazuje i početak dokumenta gdje je istaknuto čuvanje građe za javnu korist sadašnjih i budućih generacija kao centralni dio posla Upravnog odbora (British Museum 2019: članak 5.1). Kao tri najvažnija aspekta javne koristi istaknuto je:

„5.2.1 Ljudski ostaci zapis su različitih načina na koje su različita društva poimala smrt i odlagala posmrtnu ostatke;

5.2.2 Ljudski ostaci u Zbirici pomažu unaprijediti važna istraživanja u poljima kao što su arheologija, ljudska biologija, povijest bolesti, paleoepidemiologija, bioarheologija, biološka antropologija, forenzika i genetika;

³¹ Kulturni kontinuitet dokazuje se kontinuitetom (a) religioznih ili duhovnih vjerovanja ili (b) kontinuitetom kulturnih običaja i praksi (British Museum 2019: članak 5.15.3).

³² Eng. The Public Benefit Test.

5.2.3 Ljudski ostaci koje je fizički izmijenila osoba radeći unutar kulturnog konteksta ili koji čine dio arheološkog zapisa, nadopunjuju druge predmete u Zbirci.“³³ (British Museum 2019: članak 5.2).

Otkad je 2004. godine uveden Human Tissue Act, British Museumu podnesena su dva zahtjeva za repatrijacijama koje je razmotrio Upravni odbor – jedan prihvaćen iz 2005. godine vezan uz paljevinske ostatke iz Tasmanije, a drugi iz 2011. godine koji je odbijen, a bio je vezan uz dvije modificirane lubanje iz Otočja Torres Strait u Australiji (British Museum, n.d.).

Slika 7 Zagrebačka mumija i Zagrebačka lanena knjiga u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Fotografirao: Željko Lukunic/PIXSELL, <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/zagrebacka-mumija-i-lanena-knjiga-neostecene-u-potrosu-no-dodatno-su-osigurane-foto-20200325>.

³³ Autorov prijevod, a izvorni tekst na engleskom jeziku (British Museum 2019: članak 5.2): „ 5.2.1 Human remains are a record of the varied ways that different societies have conceived of death and disposed of the remains of the dead;

5.2.2 Human remains in the Collection help advance important research in fields such as archaeology, human biology, the history of disease, palaeoepidemiology, bioarchaeology, physical anthropology, forensics and genetics;

5.2.3 Human remains, which have been physically modified by a person working within a cultural context, or which form part of an archaeological record, illuminate other objects in the Collection..“

Iako veliki svjetski muzeji s bogatom inozemnom građom imaju mnogo problema, oni nisu zabilježeni u slučaju tzv. Zagrebačke mumije i s njom povezane Zagrebačke lanene knjige, jednim od najpoznatijih izložaka Arheološkog muzeja u Zagrebu (Slika 7). Naime, Muzej nije imao nikakvih problema oko izlaganja mumija, kao ni ljudskih skeletnih ostataka u drugim dijelovima stalnog postava i privremenih izložbi (dr. sc. Jacqueline Balen, osobna komunikacija, 15.5.2021.). Zagrebačka mumija inače je porijeklom iz Egipta odakle je sredinom 19. stoljeća dospjela u vlasništvo Mihaela Barića koji je njome htio obogatiti svoju kolekciju starina, a po njegovoj je smrti oporučno ostavljena Narodnome muzeju u Zagrebu iz kojeg je izdvojen Arheološki muzej u Zagrebu (Uranić 2018: 113). Na taj je način Arheološki muzej došao u posjed te mumije, ali i najdužeg sačuvanog teksta na etrušćanskom jeziku - Zagrebačke lanene knjige koja je činila povezoje te mumije³⁴ (Uranić 2018: 113).

Arheološki muzej u Zagrebu nema posebne propise vezane uz ljudske ostatke, već su oni uvedeni u inventar kao i ostala građa, no radi se o primjercima iz prošlih desetljeća jer danas Muzej nema priljev nove građe, već se nalazi iz novih iskopavanja pohranjuju u nadležnim lokalnim muzejima (dr. sc. Jacqueline Balen, osobna komunikacija, 15.5.2021.). Možda je upravo to stajalište da građa pripada lokalnim muzejima, a samim time i lokalnoj zajednici odraz globalnih težnji za vraćanjem svih vrsta artefakata u vlasništvo mjesta iz kojih izvorno potječu. Vjerojatno najpoznatiji primjerci oko kojih se i javno debatiralo trebaju li biti izloženi u Zagrebu ili lokalno su: Vučedolska jarebica, Hrvatski Apoksiomen i Bašćanska ploča. Danas se Vučedolska golubica i Bašćanska ploča i dalje čuvaju u Arheološkom muzeju u Zagrebu, odnosno Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti, dok se Hrvatski Apoksiomen nalazi u Muzeju Apoksiomena u Malom Lošinj (AMZ, n.d.; Muzej apoksiomena, n.d.; HAZU, n.d.).

Međunarodno vijeće muzeja poznato i kao ICOM izdalo je Etički kodeks za muzeje u kojem temeljna načela proširuju smjernicama za poželjnu stručnu praksu, a predstavljaju minimalan standard za muzeje (ICOM 2007). U dokumentu se na nekoliko mjesta ukratko određuje i postupanje s ljudskim ostacima pa ih se tako u članku 2.5 naziva kulturno osjetljivim materijalom, a i naglašava se važnost adekvatne pohrane materijala u skladu s interesima i vjеровanjima zajednice iz koje potječu (ICOM 2007: 4). Isti principi vrijede i u drugim

³⁴ Ne zna se kako je rukopis na etrušćanskom jeziku dospio u Egipat, ali se pretpostavlja da je u funkciji povezoja vjerojatno završio iz nužde, odnosno ponovnom upotrebom i prenamjenom poradi siromaštva i kriza čestih u faraonskome Egiptu u zalasku moći (Uranić 2018: 114).

člancima u kojima se definira provođenje istraživanja i način izlaganja, a zahtijeva se i da postupanje bude puno poštovanja i dostojanstva iskazanog bez obzira na porijeklo (ICOM 2007: 9-10).

Hrvatsko muzejsko vijeće savjetodavno je tijelo Ministarstva kulture i medija koje razmatra stanje i daje mišljenje o pitanjima iz muzejske djelatnosti te predlaže mjere i propise kojima se rad muzeja može unaprijediti (Hrvatski sabor 2018: članak 36., stavak 1). Sudeći prema zaduženjima Hrvatskog muzejskog vijeća, ono bi moglo formirati i predložiti propise kojima bi se jasno utvrdila procedura postupanja, obaveze i nadležnost nad građom koju čine ljudski tjelesni ostaci. Na taj način bi se izbjegla sadašnja situacija u kojoj nema jasno definiranih regulativa pa se u mnogo situacija djelatnicima muzeja postupanje ostavlja na osobnu interpretaciju.

Paleontolog i arheolog Predrag Radović (2013) napisao je kratki osvrt na tretman koji ljudski skeletni ostaci arheološkog porijekla imaju u srpskim muzejima. U svojem radu ističe da se cijeli proces od primanja osteološkog materijala u depo i dokumentiranja sve do vršenja bioantropoloških analiza i pohrane izvodi na nezadovoljavajući način uslijed nedostatka adekvatnog prostora za pohranu i male brige o analizama koje je potrebno provesti, a glavni uzrok cijelom problemu vidi u nedostatku zakonskih regulativa i specifičnih pravilnika na razini institucija, koji bi standardizirali praksu i odredili pravila kojih bi se muzeji morali držati (Radović 2013: 3). No, rad je zanimljiv jer ne samo što kritizira situaciju, već i nudi rješenja time što detaljno opisuje sve procese koje koštani materijal prolazi u muzejima čime zapravo stvara neslužbene smjernice za rad i savjesno postupanje koje bi lako mogle poslužiti kao osnova službenim standardiziranim smjernicama za postupanje s ljudskim skeletnim ostacima u muzejima i drugim ustanovama u kojima su pohranjeni.

7.1. Obrada, čuvanje i pohrana osteološke građe

Jedna od temeljnih zadaća muzeja je da bude čuvar baštine, a s obzirom na krhkost koštanog materijala koja uzrokuje lako uništavanje elemenata na kostima koji nose mnogo podataka, njemu se mora pristupiti s oprezom te je bitno da se čuvaju i dokumentiraju na adekvatan način. Već je po primanju skeletnog materijala u muzej potrebno u što kraćem roku

kosti oprati³⁵, posušiti i restaurirati, a da se pritom pažnja obrati i na moguće analize koje će se provoditi, kao i na pripadajuće signature i dokumentaciju jer ako se one izgube, kosti ostaju bez konteksta koji je ključ za sva istraživanja (Radović 2013: 5).

Kako analize skeletnog materijala pružaju mnogo informacija i npr. u arheološkom kontekstu doprinose cjelovitijem razumijevanju života čovjeka u prošlim vremenima, bitno je da muzeji omoguće lak pristup materijalu za obradu, ali i da se pobrinu da dio ostane sačuvan za istraživanja budućih generacija istraživača koje će, sudeći prema dosadašnjem brzom razvoju znanosti, zasigurno imati mogućnost koristiti preciznije i sofisticiranije metode (Radović 2013: 4).

Uz to je usko vezano pitanje pohrane skeletnih ostataka, prakse koja u Republici Hrvatskoj nije direktno zakonski regulirana. Naime, ljudski skeletni ostaci pronađeni na arheološkim istraživanjima najčešće završavaju u lokalnim muzejima koji su nadležni za područje gdje su vršena iskopavanja³⁶. Ovisno o vlastitim kapacitetima i količini materijala koji im pristiže, neki muzeji poput Muzeja grada Iloka imaju dovoljno mjesta za pohranu osteološkog materijala, no to, nažalost, nije uvijek slučaj (Andrea Rimpf, osobna komunikacija, 5.6.2021.). Naime, dio muzeja ima limitiran prostor u depou zbog čega se javlja problem s pohranom kojem se može doskočiti ponovnim pokapanjem materijala (Radović 2013: 8). To je ekonomična radnja, ali su oko nje podijeljena mišljenja. Jedna struja propitkuje etičnost te prakse i problem da se, iako je antropološka analiza napravljena, time zakidaju buduća istraživanja jer se ne može unaprijed znati koje će nove metode biti razvijene, a i u znanosti je uvijek poželjno da se svaki zaključak može provjeriti (Radović 2013: 8).

S druge strane, na ponovno pokapanje može se gledati kao na praktično i etički ispravno rješenje ukoliko je provedeno na adekvatan način jer omogućuju prostor za buduća istraživanja, a rješava problem nedostatka prostora za pohranu. Primjerice, praksa Muzeja grada Koprivnice je da se skeletni ostaci nakon antropološke obrade polože u čvrste plastične kutije s označenim

³⁵ Skeletni materijal pere se ručno običnom vodom pomoću mekih četki i sita kako se fragmenti ne bi zagubili te prije pranja treba obratiti pozornost na ostatke drugih vrsta materijala koji bi se mogli nalaziti uz kost poput tkanine, a koji bi uslijed pranja bili nepovratno izgubljeni (Radović 2013: 5).

³⁶ Ponekad privremena mjesta pohrane u koja arheološki koštani materijal dolazi na analizu nakon provedenih iskopavanja postanu mjesta trajne pohrane poput Antropološkog centra HAZU-a ili Instituta za antropologiju, a posebice u slučajevima kada se radi o skeletnim ostacima koji se zbog određene traume ili patoloških promjena ističu i bivaju posebno zanimljivi za proučavanje u sklopu studija slučaja ili kao reprezentativan uzorak za kosti osobe oboljele od neke bolesti i sl.

grobnim cjelinama, tako da se ne gubi veza između materijala i pripadajuće arheološke i antropološke dokumentacije, te se pokopaju u označenu lokalnu grobnicu obloženu geotekstilom (Slika 8) (Ivan Valent, osobna komunikacija, 27.5.2021.). Kako je lokacija na kojoj je osteološki materijal pokopan poznata, bit će joj lako pristupiti za potrebe budućih istraživanja. Samom pokapanju prethodi izdvajanje nekoliko kosti ili fragmenata kosti pogodnih za provođenje budućih analiza poput analize stabilnih izotopa ili aDNA analiza, a koji se pohranjuju u depo. Što se tiče potrebne dokumentacije, prije pokapanja materijala potrebno je pribaviti dozvolu nadležnog konzervatorskog odjela i sastaviti dokumentaciju koja obuhvaća popis kostura koji se pokopaju, a bitno je navesti i koja se grobna cjelina nalazi u kojoj kutiji (Ivan Valent, osobna komunikacija, 13.6.2021.).

Slika 8 Ponovni pokop skeletnih ostataka iz istraživanja crkve Sv. Nikole na koprivničkom gradskom groblju. Izvor: Grad Koprivnica, <https://koprivnica.hr/novosti/arheoloski-ostaci-pokojnika-iz-crkve-sv-nikole-pokopani-na-koprivnickom-groblju/>.

U ovom načinu pohrane često financijski pomaže lokalna zajednica (gradska ili općinska vlast, župa) u sklopu koje je skeletni materijal pronađen, tako što osigurava grobno mjesto ili kutije i drugi materijal potreban za pohranu (Ivan Valent, osobna komunikacija,

27.5.2021.). Ponovno pokapanje osteološkog materijala već je rađeno za skeletni materijal pronađen tijekom istraživanja crkve Sv. Martina u Virju i crkve Sv. Nikole u Koprivnici (Slika 8), tako da se grobnice nalaze u Virju i Koprivnici, a iznad njih je postavljen spomenik na kojem je naznačeno tko je pokopan, vrijeme provedbe istraživanja i kratka posveta (Ivan Valent, osobna komunikacija, 13.6.2021.).

Djelatnici Muzeja grada Koprivnice razvili su još jedan pristup postupanju s ljudskim skeletnim ostacima koji je neuobičajen za prostor Republike Hrvatske, a proizašao je iz suradnje s Mississippi State Universityjem³⁷. Naime, tijekom 2019. godine provodio se program obrazovanja u inozemstvu, odnosno ljetna škola bioarheologije pod nazivom Bioarchaeology in Croatia, a u sklopu njega su studenti antropologije iz Sjedinjenih Američkih Država sudjelovali na arheološkom iskapanju srednjovjekovnih grobova na prostoru crkve Sv. Jurja u Sošicama kod Đurđevca. Na obostranu korist, Muzej grada Koprivnice je uz suglasnost i pristanak Konzervatorskog odjela u Bjelovaru odlučio dislocirane kosti iz istraživanja provedenih 2018. i 2019. godine poslati na pohranu u Sjedinjene Države u MSU-u (Ivan Valent, osobna komunikacija, 13.6.2021.). Za Muzej grada Koprivnice to je značilo da će dobiti vrijedne podatke o pronađenim kosturima jer će biti provedena paleodemografska i paleopatološka analiza koja će omogućiti bolji uvid u život tadašnjih populacija. S druge strane, studentima MSU-a time će biti omogućeno upotrebljavanje skeletnih ostataka za istraživanja, te u sklopu diplomskih i doktorskih radova, kao i za učenje i vježbanje, a oni su im potrebni zbog oskudice skeletnog materijala proizašle iz zakonskih okvira Sjedinjenih Država, posebice NAGPRA-a (Ivan Valent, osobna komunikacija, 27.5.2021.).

Pravna procedura koja je prethodila samom slanju kosti bila je komplicirana i neadekvatno regulirana zbog nedostatka pravnih okvira i ponajviše nejasne nadležnosti nad skeletnim ostacima³⁸ (Ivan Valent, osobna komunikacija, 27.5.2021.). Naime, nijedno tijelo državne uprave³⁹ nije moglo dati dozvolu da se ne radi o opasnom materijalu, a bez nje skeletne

³⁷ Muzej grada Koprivnice, Institut za antropologiju u Zagrebu i Mississippi State University su 2018. godine potpisali ugovor o suradnji za provedbu ljetne škole bioarheologije.

³⁸ Skeletni materijal poslan je zrakoplovom jer je pandemija COVID-19 narušila brodski prijevoz kontejnerima, posebice za Sjedinjene Države (Ivan Valent, osobna komunikacija, 13.6.2021.).

³⁹ Zavod za javno zdravstvo, nadležni Epidemiološki zavod, sanitarni inspektor, Ministarstvo zdravstva, Centar za forenzična ispitivanja istraživanja i vještačenja „Ivan Vučetić“, Ministarstvo mora, prometa i infrastrukture te Hrvatska agencija za civilno zrakoplovstvo nisu mogli izdati dozvolu jer nije bilo jasno koja je institucija za to

ostatke nije moguće zrakoplovom poslati u inozemstvo jer potječu iz arheološkog konteksta i samim time prema regulacijama zračnog prometa pripadaju biološki opasnom materijalu⁴⁰. Dokument kojim je potvrđeno da se ne radi o biološki opasnom materijalu na kraju je izdao Institut za antropologiju u Zagrebu, a uz njega je bilo potrebno priložiti i popis uzoraka s arheološkog istraživanja, fotografije, odobrenje Ministarstva kulture jer se radi o materijalu koji potječe s arheološkog lokaliteta te riješiti dodatnu dokumentaciju koja se odnosi na avioprijevoznika i carinu. Tako je naposljetku u Sjedinjene Države uspješno poslano 9 kutija dislociranih kosti ukupne težine oko 350 kg (Ivan Valent, osobna komunikacija, 13.6.2021.).

Iz ovog je primjera jasno vidljivo da pravne regulacije nisu na potrebnoj razini jer iako ovaj slučaj izlazi iz okvira uobičajene prakse, svakako je potrebno odrediti koja su tijela nadležna za izdavanje dozvola u sličnim situacijama. Također, uvođenjem smjernica za rad koje bi vrijedile za sve muzeje bilo bi moguće ujednačiti i standardizirati postupanje s ljudskim skeletnim ostacima kako bi ono bilo što kvalitetnije, a ne ovisilo o načelima i načinu rada koji određeni djelatnik ili institucija imaju.

7.2. Ljudsko tijelo kao muzejski izložak

Korištenje ljudskih ostataka u sklopu izložbi ima ponajprije edukativnu svrhu, a uz to što potiče učenje, ukoliko se ne radi o pokušaju senzacionalizma, omogućuje i bolju povezanost s temom te razumijevanje problematike izložbe. Prema istraživanju provedenom 2009. godine na odrasloj populaciji u Engleskoj, većina, točnije 91%, smatrala je da je u redu da se u muzejima izlažu ljudski skeletni ostaci, kao i da se tamo čuvaju u znanstvenoistraživačke svrhe (ICM 2009: 7, 12). Pitanje koje se odnosilo na prihvatljivu starost kosti podijelilo je ispitanike tako da uzevši u obzir taj kriterij, 52% ispitanika nije pridavalo značaj starosti, 27% je smatralo da kosti moraju biti starije od sto godina, 12% da moraju biti starosti veće od tisuću godina, a 9% je bilo onih koji se svakako protive upotrebi skeletnih ostataka kao muzejskih izložaka (ICM 2009: 8). Takva istraživanja pružaju dodatan uvid u problematiku te je dobivene podatke

nadležna, nego su pri upitu upućivali na drugu instituciju (Ivan Valent, osobna komunikacija, 27.5.2021. i 13.6.2021.).

⁴⁰ Tijela preminulih osoba u lijesu ili urni ne pripadaju u tu kategoriju, tako da se ne smatraju opasnim materijalom. S druge strane, skeletni materijal s arheološkog lokaliteta klasificira se kao biološki uzorak, tako da je potrebna garancija da se ne radi o opasnom materijalu koji sadrži patogen.

zanimljivo promotriti kako bi se vidjelo koje je mišljenje javnosti o upotrebi ljudskih tijela kao izložaka u muzejima i na koji ih način obični ljudi doživljavaju jer su ipak oni ti koji posjećuju muzeje. Rezultati istraživanja ukazuju da je za opću populaciju važna granica od sto godina starosti kosti, a interesantno je da se upravo ta granica uzima i kao ono što dijeli ljudske ostatke arheološke i forenzične starosti. Možda bi se moglo zaključiti da zato što sto godina nakon smrti osobe, ona više nema direktnih živućih rođaka te na neki način počinje pripadati prošlim vremenima, a samim time i njene kosti postaju sve apstraktnije i dalje.

Slika 9 Osteološki muzej u Zavodu za anatomiju, histologiju i embriologiju Veterinarskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (kostur čovjeka nalazi se sasvim desno). Izvor: <https://www.vef.unizg.hr/zavodi/odjel-prirodne-i-pretklinicke-znanosti/zavod-za-anatomiju-histologiju-i-embriologiju/#&gid=768p1-4&pid=2895>

Osim kod provođenja analiza na skeletnim ostacima, pitanje privatnosti vrlo je izraženo i kod izlaganja pokojnika u muzejima ili drugim institucijama (Gabrić i Jelenić, 2014: 186). Kao primjer je zanimljivo istaknuti kostur čovjeka (Slika 9) koji se nalazi uz bok s kosturima životinja, a čuva se u sklopu Osteološkog muzeja Zavoda za anatomiju, histologiju i embriologiju Veterinarskog Fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Prema informacijama koje je autorica rada imala prilike čuti tijekom posjeta Osteološkom muzeju u sklopu nastave⁴¹, riječ je o bivšem djelatniku Veterinarskog fakulteta koji je svoje tijelo sam odlučio darovati. Za

⁴¹ Riječ je o kolegiju Zooarheologija na preddiplomskom studiju Arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, autorica je kolegij pohađala akademske godine 2015./2016.

potrebe ovog rada stupili smo u kontakt s djelatnicima Zavoda kako bismo prikupili više informacija, nažalost, jedini sačuvani zapis je da se radi o muškoj osobi starosti 28 godina u trenutku smrti te da je 1961. godine postavljena u Muzej (prof. dr. sc. Martina Đuras, osobna komunikacija, 8.6.2021.). Potvrđeno je da uz kostur vlada mnogo nepoznanica i nagađanja, tako da je moguće da se radi o osobnoj donaciji djelatnika Veterinarskog fakulteta, ali je moguće i da ga je donirao Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (prof. dr. sc. Martina Đuras, osobna komunikacija, 8.6.2021.).

Iako nije bilo moguće prikupiti više pouzdanih informacija, ovaj primjer može potaknuti na razmišljanje. Pitanja vezana uz zakonsku proceduru koju je bilo potrebno slijediti prilikom donacije tijela ostaju otvorena, a isto tako i čuva li se identitet čovjeka u tajnosti kako ne bi bio dostupan široj javnosti. Ukoliko se uistinu radi o bivšem djelatniku fakulteta, identitet je zasigurno bio poznat barem dijelu zaposlenika Fakulteta, a u tom bi kontekstu bilo zanimljivo istražiti na koji način su oni doživljavali taj kostur – kao i svaki drugi u muzejima diljem svijeta ili kroz posebnu prizmu?

Tehnička dostignuća vidljiva su svugdje oko nas i zato postaje gotovo očekivano da su se javile mnoge inovacije i novi načini prezentiranja sadržaja u muzejima i drugim izložbenim prostorima. Jedna izložba koja je na inovativan način prikazala studiju slučaja – antropološku analizu i rekonstrukciju izrađenu na temelju mumije baruna Franje Trenka – je gostujuća izložba pod nazivom „Barun Trenk: Novo lice legende“. Izložba je otvorena u ožujku 2021. godine u prostorima Muzeja grada Pakraca, a od prošle godine putuje po muzejima diljem Hrvatske (Muzej grada Pakraca 2021). Originalna izložba nastala je u Gradskom muzeju u Brnu u Češkoj kao rezultat višegodišnjih istraživanja koja su povjesničari, antropolozi, forenzičari i informatičari proveli na mumiji baruna Trenka koja se čuva u lokalnom Kapucinskom samostanu (Muzej grada Pakraca 2021). Na izložbi su predstavljeni rezultati antropoloških i genetičkih istraživanja te je opisan proces kojim su napravljeni 3D modeli, virtualna rekonstrukcija i brojni 3D otisci određenih dijelova, ali i cijeloga tijela (Marić 2020)⁴².

⁴² Mumificirani ostaci baruna Trenka su za te potrebe fotografski i fotogrametrički dokumentirani te snimani pomoću CT uređaja, infracrvenih i ultraljubičastih zraka (Marić 2020).

Slika 10 3D otisak kostura baruna Trenka u 50% stvarne veličine (Izvor: Tea Lokner, Muzej grada Pakraca).

Ova je izložba vrlo zanimljiva u kontekstu rada jer se bavi otkrivanjem pojedinosti o životu baruna Trenka kojih je bilo moguće dobiti pomoću antropoloških i genetičkih analiza, ujedno je potrebno napomenuti kako kod izlaganja uopće nisu korišteni njegovi originalni posmrtni ostaci, već samo rekonstrukcije i modeli. Postavljaju se pitanja na koji način bi trebalo postupati s 3D modelima, fotografijama i drugim sličnim reprodukcijama tjelesnih ostataka? BABAO je izdao preporuke u kojima je prepoznao veliku vrijednost koju ta vrsta reprodukcija nosi jer pomaže u očuvanju originalnih ostataka, omogućava detaljnije dokumentiranje i stvaranje kopije u slučaju invazivnih analiza ili ponovnog pokapanja, pomaže kod analiza morfoloških promjena na kostima, pospješuje i potiče suradnju među institucijama te otvara mogućnosti da se javnosti predstavi interaktivni oblik izlaganja ljudskih ostataka, odnosno njihovih reprodukcija (BABAO 2019c: 5-8). Ipak, prije upotrebe 2D i 3D reprodukcija bitno je da se čovjek zapita u čijem su vlasništvu, ima li dozvolu koristiti ih i u koju ih svrhu namjerava upotrebljavati jer su one ponajprije namijenjene u edukativne i znanstvenoistraživačke svrhe zbog čega je neopravdano npr. bezrazložno ih dijeliti na društvenim mrežama (BABAO 2019c: 9-10).

Samo nekoliko tjedana nakon otvorenja izložbe o barunu Trenku u Pakracu, u Galeriji Klovićevi dvori u Zagrebu otvorena je jedna sasvim drugačija izložba. Naime, uz velik interes

javnosti otvorena je gostujuća izložba Bodies 2.0 - Veličanstveni svemir u nama⁴³ (Slika 11) koja je prvotno organizirana na Floridi u Sjedinjenim Američkim Državama, a sada putuje svijetom (Majic 2021). Izložba je koncipirana tako da započinje uvodnim videom, a zatim je svaka prostorija posvećena određenom sustavu organa. Tako je u prvoj predstavljen, za temu ovog rada najinteresantniji, mišićno-koštani sustav, a u ostalim prostorijama su predstavljeni središnji živčani, probavni, dišni, mokraćni i reproduktivni sustavi te na kraju krvotok.

Prolazeći kroz izložbu, teško se bilo oteti dojmu kako ona nije samo edukativne prirode⁴⁴, iako je tako promovirana u medijima, na službenim stranicama i uvodnom videu na početku izložbe (Bodies 2.0: Veličanstveni svemir u nama, n.d.; Galerija Klovićevi dvori, n.d.; Majic 2021). Naime, izloženo je 15 pravih cjelovitih ljudskih tijela i oko 200 organa očuvanih polimernom impregnacijom s ciljem da se šira javnost bolje upozna s načinom na koji ljudsko tijelo funkcionira i da se osvijesti važnost zdravog života što se pokušalo postići jukstapozicijom zdravog organa i organa nakon neke bolesti ili ovisnosti npr. pluća nepušača naspram pluća pušača (Bodies 2.0: Veličanstveni svemir u nama, n.d.; Galerija Klovićevi dvori, n.d.).

Ipak, na više su mjesta u prolazu među prostorijama s izlošcima postavljeni veliki plakati s reklamom tableta vezanih uz sustav organa koji je posjetitelj upravo proučio. Tako se nakon mišićno-koštanog sustava našao plakat za „Xtend“ tablete s vitaminskim i mineralnim tvarima koje proizvodi Ozone Pharmaceuticals Ltd., dok su se na drugim mjestima nalazili promidžbeni plakati za tablete i ulja tvrtke Zinzino. Jasno je da je u suvenirnici na kraju izložbe bilo moguće kupiti različite proizvode pa čak i fotografirati svoju šarenicu, ali to je uobičajena praksa muzeja i galerija. No, kada su reklamni poster i za specifične proizvode izloženi kao i ostali izlošci, poučavanja anatomije i važnosti zdravog života postaje izgovor za izložbu, a ne njen cilj čime dolazi do komercijalizacije mrtvih ljudskih tijela.

Upravo je to važno osvijestiti jer izložbu Bodies 2.0 čine tijela pravih ljudi koji su ih donirali u znanstvene i edukativne svrhe, a ne da budu dio reklame za tablete ili sl. (Our Body: The Universe Within, n.d.). Smatramo nužnim da donor bude upoznat sa svim načinima na koje će njegovo tijelo biti korišteno jer možda nije u skladu s njegovim vrijednostima da bude

⁴³ Organizatori izložbe su Concert Europe i Outbox, a njeno održavanje u Klovijevim dvorima: 8.4.2021. - 20.6.2021. (Galerija Klovijevi dvori, n.d.).

⁴⁴ Naglašavanje aspekta edukacije i informiranja javnosti vidljivo je i iz toga da su na izložbi zaposleni studenti Medicinskog fakulteta u Zagrebu, a ne kustosi i studenti drugih fakulteta.

dio putujuće svjetske izložbe oblikovane u Sjedinjenim Državama, iako je porijeklom iz Azije. Još jedan važan aspekt komercijalizacije jest novac. Nemamo informacija o novčanim transakcijama obavljenima između organizatora izložbe i institucija koje su čuvale donirana tijela, no može se pretpostaviti da je neka naknada morala biti isplaćena. Koju je korist u tom slučaju imao donor ili eventualno njegova obitelj? Uz to, prema hrvatskim je zakonima zabranjeno isplaćivati novčanu naknadu ili ostvarivati imovinsku korist za tkiva žive ili preminule osobe (Hrvatski sabor 2012: članak 7, stavak 1).

Slika 11 Promotivni poster izložbe “Bodies 2.0. – Veličanstveni svemir u nama”. Izvor: https://bodies-izlozba.hr/wp-content/uploads/2021/03/Bodies_Zagreb_504x238_web-2048x967.jpg.

Osim toga, u situaciji u kojoj netko želi kupiti tijela, uvijek se javlja i netko tko na tome želi zaraditi pa makar ilegalnim i neetičkim pristupom. Izložbe ovog tipa postale su popularne zadnjih 30 godina te je u tom periodu bilo više skandala u čijem je središtu pozornosti bilo porijeklo tijela, odnosno jesu li prikupljena uz pristanak donora/njihove obitelji ili ilegalno (Champney i sur. 2018: 1). Na službenoj hrvatskoj stranici izložbe ta se pitanja ne javljaju, kao ni u medijima, ali su postavljena među čestim pitanjima na međunarodnoj stranici izložbe⁴⁵

⁴⁵ Na međunarodnoj je razini, a to posebice vrijedi za Sjedinjene Američke Države, izložba nazvana „Our Body: The Universe Within“.

gdje organizatori tvrde da su tijela legalno prikupljena kroz Anatomical Sciences & Technologies Foundation iz Hong Konga (Our Body: The Universe Within, n.d.).

Zabrinutost gore navedenim problemima, od komercijalizacije ljudskih tijela pa do legalnih aspekata prikupljanja tijela, izrazio je i Federativni međunarodni odbor za etiku i medicinske humanističke znanosti⁴⁶ koji djeluje u sklopu Međunarodne federacije udruga anatoma⁴⁷ (Champney i sur. 2018). Oni upozoravaju da je kod postavljanja izložbi tog tipa izrazito važno uvidjeti zadovoljava li etičke i pravne kriterije od kojih su najvažnije i sami istaknuli:

1. Postoji dokumentacija kojom se dokazuje da je tijelo donirano.
2. Donori su informirani o načinu na koji će njihovo tijelo biti stečeno, upotrebljavano i pohranjeno ili uništeno.
3. Put kojim su tijela pribavljena, posebice od inozemnih institucija, je transparentan.
4. Poštuje se privatnost te čuva identitet donora i njihovih obitelji.
5. Izložbom ne dolazi do komercijalizacije mrtvih ljudskih tijela.
6. Obrazovanje je okosnica izložbe te se ona ne svodi na senzacionalizam i poticanje morbidne znatiželje.
7. Dostojanstvo donora je sačuvano te njihova tijela nisu svedena na razinu običnog predmeta ili umjetničkog djela, odnosno nisu dehumanizirana.
8. Izložba je napravljena tako da poštuje lokalne društvene, etičke i religiozne standarde⁴⁸ (Champney i sur. 2018: 2).

Ove smjernice mogu poslužiti kao vodilje za savjesno izlaganje ljudskih tijela u galerijama i muzejima, a posebice u slučaju da se radi o nedavno preminulim osobama. Naime, nedavno preminule osobe izazivaju različite reakcije u javnosti jer javnost ima drugačiji odnos prema njima, nego što ima prema tijelima arheološke starosti (ICM 2009: 8). Okolnosti poput

⁴⁶ Eng. Federative International Committee for Ethics and Medical Humanities.

⁴⁷ Eng. International Federation of Associations of Anatomists.

⁴⁸ Ranija inačica ove izložbe već je 2010. godine održana u Hrvatskoj te iako na stranicama od Galerije Klovićevi dvori i u tekstu objavljenom za Anadolu Agency piše da nova izložba obuhvaća veći broj izložaka, ne spominje se navodna kontroverza oko izlaganja tijela neodraslih osoba koja na njoj ovaj puta nisu bila zastupljena (Galerija Klovićevi dvori, n.d.; Majic 2021). Autor rada nije bio u mogućnosti prikupiti više informacija o toj temi, s obzirom da se o njoj drugdje nije pisalo, obratio se organizatorima izložbe, ali od njih također nije dobio odgovor, tako da o njoj nije moguće raspravljati.

vremenskog odmaka, rodbinskih veza i živućih potomaka imaju veliku ulogu u oblikovanju odnosa prema pokojniku.

8. Osteološke zbirke

Jedna od najpoznatijih osteoloških zbirki u Hrvatskoj je Osteološka zbirka Antropološkog centra HAZU-a osnovana još 1991. godine (Slika 12), a sadrži više od 6500 kostura koji se datiraju od prapovijesti i antike, preko srednjeg vijeka sve do modernog doba (Šlaus i sur., 2015: 29). Važnost tako opsežne zbirke je u raznolikosti i mogućnosti koje pruža za bolji uvid u povijest ljudi koji su obitavali na ovim prostorima, posebice uzevši u obzir različite kontekste u kojima su pronalazeni, kao i velik raspon trauma i patoloških promjena koje se na njima mogu prepoznati poput lepre, sifilisa i tuberkuloze (Šlaus i sur., 2015: 29-30).⁴⁹

Slika 12 Osteološka zbirka HAZU-a (Šlaus i sur. 2013: 22).

Šlaus i sur. su 2013. godine izdali i fotografski atlas koji prati različite faze i aspekte bioarheološkog proučavanja skeletnih ostataka tako da on obuhvaća fotografije s iskapanja na arheološkim lokalitetima (Slika 4), pripremu za analize (Slika 6), provođenje samih analiza i mnogo fotografija koje prikazuju različite zarazne bolesti, traume, bolesti zubi, indikatore

⁴⁹Važnosti zbirke svjedoči njena česta upotreba u međunarodnim i nacionalnim projektima, kao i diplomskim radovima i doktorskim disertacijama studenata s hrvatskih, ali i stranih sveučilišta (Šlaus i sur., 2015: 30).

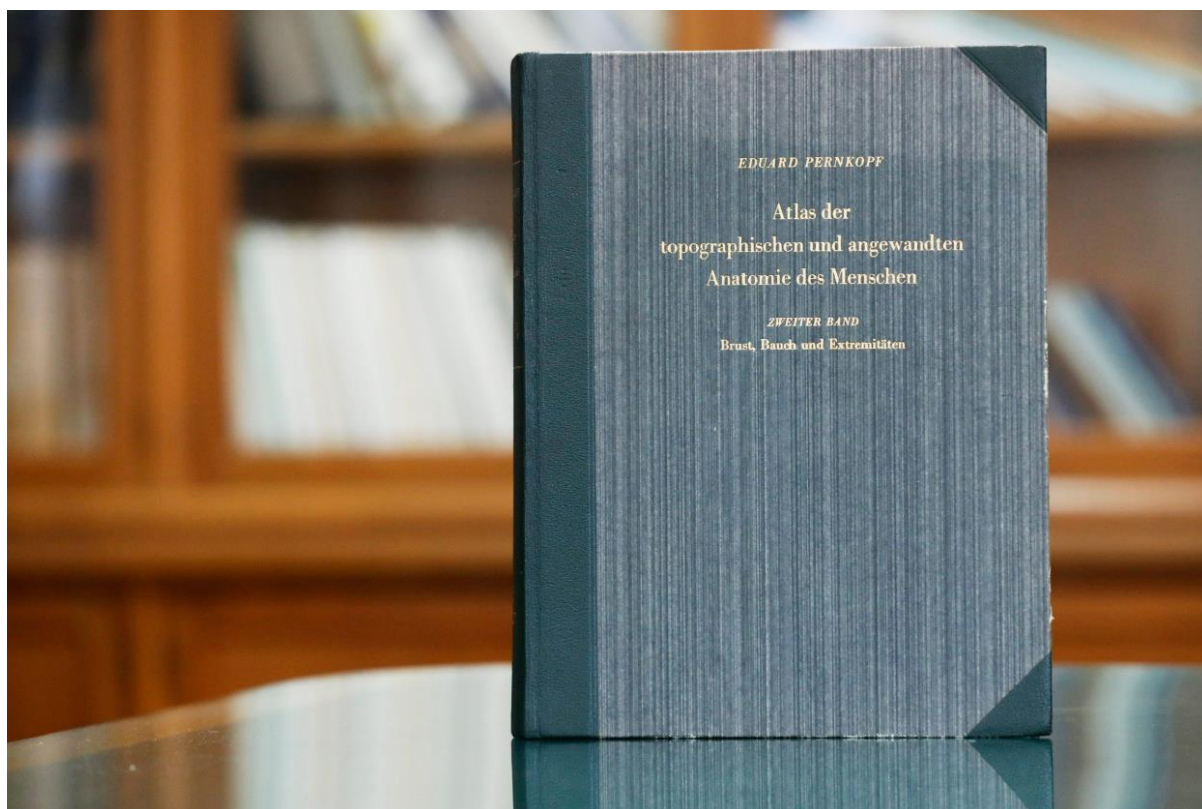
stresa, tafonomske fenomene i dr. (Šlaus i sur., 2015). Skeletni ostaci koji čine ovu zbirku ponajprije su pronađeni arheološkim istraživanjima, a u Antropološki centar su pristigli poradi provođenja antropoloških analiza. Kako nalazi s arheoloških lokaliteta obično pripadaju nadležnim lokalnim muzejima koji često imaju problema s prostorom za pohranjivanje muzejske građe, u pojedinim su slučajevima skeletni ostaci prema dogovoru zadržavani na pohrani u sklopu Centra (prof. dr. sc. Mario Šlaus, osobna komunikacija, 13.5.2021.).

Još se jedna značajna osteološka zbirka nalazi u sklopu Laboratorija za forenzičnu i biološku antropologiju Sveučilišnog odjela za forenzične znanosti Sveučilišta u Splitu, a broji preko 3000 skeletnih ostataka od prapovijesti pa do Drugog svjetskog rata (Sveučilišni odjel za forenzične znanosti, n.d.). Uz ove dvije zbirke, važno je naglasiti da postoji i niz zbirki koje pripadaju Zavodu za anatomiju „Drago Perović“ Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Radi se o Osteološkoj zbirci – kosturnici, Zbirci lubanja, Zbirci izložbenih preparata, Zbirci preparata u staklenim kutijicama, Zbirci rastavljenih lubanja – „malih lubanjica“ i Izložbenim preparatima u kosturnici Zavoda, a samo Zbirka lubanja broji više od 750 primjeraka razvrstanih prema dobi i spolu (Popis preparata 2014: 16). Uz tu je Zbirku, Zbirka rastavljenih lubanja veliki ponos Zavoda jer broji više od 300 kompleta lubanja od fetalne dobi do 28. godine te je jedinstvena u svijetu (Popis preparata 2014: 20). Sama povijest ovih zbirki veže se uz rad akademika Drage Perovića i preparatora Ivana Allingera zahvaljujući čijem radu Zavod danas ima bogat skup zbirki skeletnih ostataka i preparata koji i studentima služe kao odličan materijal za učenje (Popis preparata 2014: 2).

Zbirke su 2013. godine popisane, označene i posložene u nove ormare i izložbene prostore (Popis preparata 2014: 3). Ipak, čini se da je zbirkama potrebno još predanog rada jer da bi se uvela sustavna i temeljna evidencija uključivši bazu podataka potrebno je puno vremena i sredstava (prof. dr. sc. Zdravko Petanjek, osobna komunikacija, 31.5.2021.). Problem bi moglo predstavljati i to što se ovdje ne radi o identificiranim osteološkim zbirkama, već o prikupljenom osteološkom materijalu za koji gotovo da i nema podataka. Poznato je da su prikupljani unutar posljednjih sto godina, ali u posljednjih tridesetak godina nije bilo priljeva nove građe (prof. dr. sc. Zdravko Petanjek, osobna komunikacija, 31.5.2021.). Način na koji se prikupljao materijal danas svakako zvuči etički neprihvatljivo, a i zakonski takvo nešto nije moguće provesti, no on je odraz nekog prošlog vremena.

9. Upotreba u obrazovanju

Knjige su vjerojatno jedan od najčešće upotrebljivanih edukativnih materijala, a kada se iz njih treba naučiti nešto o građi kostiju, ilustracije i fotografije su nezaobilazan sadržaj. Međutim, ponekad je bitno zapitati se koje je porijeklo kosti i drugih dijelova ljudskog tijela koji se prikazuju. Ukoliko se za primjer uzme široko upotrebljavana knjiga „Human Osteology“ čiji su autori Tim White, Michael T. Black i Pieter A. Folkens, u uvodnom se dijelu može pročitati da sve fotografije postkranijalnog dijela kostura pripadaju individui broj 857 iz osteološke zbirke Hamann-Todd, dok su uz njega još zastupljene fotografije lubanje i zubi individua recentnog srednjoameričkog i jedne južnoazijskog porijekla (White i sur. 2012: 4). Osim toga poznat je mali broj informacija, samo onih nužnih za kontekst, jer se identitet osobe kojoj su fotografirane kosti pripadale, mora tajno čuvati.

Slika 13 Anatomski atlas Eduarda Pernkopfa (Fotografirao T. Kristo; Izvor: Kukec 2019).

S druge strane, uzme li se za primjer „Atlas der topographischen und angewandten Anatomie des Menschen“ anatoma Eduarda Pernkopfa (Slika 13), počinje se raspetljivati često i medijski vrlo eksponirana rasprava o velikoj kvaliteti i širokoj upotrebi atlasa etički upitne povijesti nastanka. U anatomiji je niz godina bilo dobro poznato da su stotine pa i tisuće žrtava

nacističkog režima završile u anatomskim institutima, a otkad je Sveučilište u Beču krajem devedesetih godina usmjerilo pozornost na Pernkopfov Atlas, rasprave u znanstvenim krugovima i javnosti ne staju (Czech i Brenner 2019: 84). Istraga je potvrdila sumnje vezane uz porijeklo tijela, a naglašena je i činjenica da su Pernkopf i dva čovjeka zaslužna za ilustracije, Erich Lepier i Karl Endrasser, bili ponosni članovi Nacionalsocijalističke stranke. Postavlja se pitanje treba li se nastaviti upotreba Atlasa ili ga odbaciti? Mišljenja su podijeljena i često naginju tome da se Atlas prestane koristiti, a baš je zbog toga još zanimljivije mišljenje koje je iznio anatom Garrett Riggs:

„Bilo bi lakše, manje emocionalno iscrpljujuće, uništiti nacističke logore smrti na kraju Drugog svjetskog rata. Isto tako, bilo bi lakše fotografije i filmske snimke iz tog užasnog vremena zakopati duboko u neku arhivu i nikada ih ne pogledati.

Možda lakše, ali pogrešno. Kampovi ostaju snažno svjedočanstvo patnje i snage onih koji su ih podnijeli, a užasne fotografije podučavaju moćne moralne lekcije. Isto tako, Pernkopfov atlas uvlači se u sigurno, zaštićeno, racionalno okruženje akademske zajednice i pogađa nas strašnom stvarnošću da zlo ima mnoga lica. Pernkopf nas podsjeća da mi akademici imamo jednaku odgovornost kao i svi ostali da budemo oprezni i ponašamo se etično“ (Riggs 1998: 385).⁵⁰

Jasno se vidi da Riggs smatra da bi Atlas trebao ostati u upotrebi jer na taj način ostaje podsjetnik na strašne zločine koji su počinjeni, a ujedno se odaje i počast žrtvama jer žive i dalje, tako da novim generacijama omogućuju da steknu znanja u anatomiji koja će im kasnije biti pokazatelj da kvalitetno rade i pridonose svojim zajednicama, također je sličnog mišljenja i prof. dr. sc. Zdravko Petanjek s Medicinskog fakulteta u Zagrebu (Kukec 2019).

Kada studenti dolaze u doticaj s ljudskim skeletnim ostacima treba se osvrnuti na način na koji se odnose prema njima. Prvi članak Vermillionskog sporazuma podrazumijeva da

⁵⁰ Autorov prijevod, a izvorni tekst na engleskom jeziku (Riggs 1998: 385): „It would have been easier, less emotionally wrenching, to have destroyed the Nazi death camps at the end of World War II. Likewise, it would have been easier to bury photographs and film footage from that awful time deep in some archive and never look at them.

Easier, perhaps, but wrong. The camps remain powerful testimony to suffering and the strength of those who endured them, and the horrific photographs teach powerful moral lessons. Likewise, the Pernkopf atlas infiltrates the safe, secure, rational environment of academia and strikes us with the terrible reality that evil has many faces. Pernkopf reminds us that we academics have as much responsibility as anyone to remain vigilant and behave ethically.“

ponašanje prema pokojniku bude s poštovanjem, no što je točno poštovanje teško je definirati (WAC 1989). Ipak, može se reći da ono svakako obuhvaća tretiranje bez zbijanja šala i neprimjerene upotrebe. Ljudske kosti u ovom kontekstu imaju edukativnu namjenu te s obzirom da su nekad pripadale živućem čovjeku, njih se treba upotrebljavati maksimalno dostojanstveno.

U Hrvatskoj se prave ljudske kosti koriste u nastavi na različitim fakultetima, a neki od njih su Antropologija i Arheologija na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Tako se na Odsjeku za arheologiju pod vodstvom prof. dr. sc. Marija Šlausa na diplomskoj razini studija održava kolegij Analiza ljudskih ostataka nađenih na arheološkim nalazištima, a na preddiplomskoj razini kolegij Arheologija bioloških ostataka pod vodstvom prof. dr. sc. Zdravke Hincak koja je ujedno i nositelj dvaju kolegija na studiju Antropologije u sklopu Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju. Radi se o Uvodu u forenzičnu antropologiju na preddiplomskoj i Forenzičnoj antropologiji – analizi trauma i osobne biologije na diplomskoj razini studija. Ljudski skeletni materijal koji se upotrebljava na kolegijima koje vodi prof. dr. sc. Hincak potječe s arheoloških lokaliteta od prapovijesti pa do srednjega vijeka i obuhvaća materijal koji se čuva na Odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Kako je prof. dr. sc. Šlaus znanstveni savjetnik na Odsjeku za arheologiju HAZU-a, tako i skeletni materijal koji upotrebljava potječe iz Osteološke zbirke Antropološkog centra HAZU-a.

Na gore nabrojanim kolegijima skeletni materijal upotrebljava se u sklopu grupnog rada kako bi studenti mogli bolje savladati anatomske položaje određenih elemenata, prepoznati promjene na kostima, identificirati traume i prepoznati karakteristike na temelju kojih se određuju značajke poput spola i starosti individue u trenutku smrti. Sve su to obilježja koja su studenti prije praktičnog dijela vidjeli na prezentacijama i u nastavnom materijalu. Takav pristup, koji kombinira klasično predavanje s upotrebom osteološkog materijala pomaže u učenju i savladavanju gradiva jer je nešto toliko trodimenzionalno i opipljivo poput kosti teško dobro savladati i shvatiti gledajući samo crteže i fotografije.

Anatomske varijacije, različiti stupnjevi očuvanosti, tafonomska oštećenja, raznovrsni stupnjevi razvoja i pozadinske priče života pojedinaca kojima su kosti pripadale omogućuju susretanje s vrlo raznovrsnim materijalom. Metode koje se koriste u antropološkim analizama oslanjaju se na prepoznavanje razlika među tim suptilnim varijacijama, tako da je nužno da student bude izložen što većem broju kostura. Odljevi imaju mjesto u nastavi i mogu biti jako korisni, ali teško mogu zamijeniti prave kosti. Primjerice odljevi preponske kosti (Slika 14)

moгу poslužiti kao odlično sredstvo za uvježbavanje principa na kojima se temelji Suchey-Brooks metoda kojom se određuje starost individue u trenutku smrti, ali da bi se metoda sasvim savladala potrebno je vježbati na širem rasponu primjeraka što je uloga koju ljudske kosti odlično upotpunjuju.

Slika 14 Odljevi preponske kosti za poduku Suchey-Brooks metode. Izvor: http://www.francecasts.com/casts/humans/sex_and_age_standards/index.shtml.

Da su kosti i općenito upotreba pravih ljudskih ostataka nezamjenjivi u podučavanju, misao je koja se često susreće u literaturi i to i iz perspektive profesora i studenata (Đudarić Luka. 2010; Raubenheimer i sur. 2019). To je i mišljenje prof. dr. sc. Zdravka Petanjeka, pročelnika Katedre za anatomiju i kliničku anatomiju Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, koji je iz vlastitog iskustva potvrdio da je upotreba ljudskih tijela neizostavan dio potreban za ovladavanje znanjem iz anatomije, što su mu više puta potvrdili i studenti koji unatoč modernim tehnološkim rješenjima ne mogu zaobići tradicionalnu sekciju (osobna komunikacija, 31.5.2021.).

Slika 15 Studenti u Zavodu za anatomiju „Drago Perović“ Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Izvor: <https://danica.hr/wp-content/uploads/2019/05/studenti-anatomija.jpg>.

Zbog toga kada je riječ o vezi između obrazovanja i ljudskih posmrtnih ostataka svakako je potrebno spomenuti tijela darivatelja koja koriste liječnici, specijalizanti i studenti medicine i srodnih znanosti kako bi poboljšali i usavršili svoje znanje iz anatomije (Slika 15) (Zavod za anatomiju Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, n.d.). Iako se udio nastave anatomije u kurikulumu često nastoji smanjiti te se sekcija želi zamijeniti drugim metodama poučavanja, važno je da ona i dalje ostane osnovna metoda rada i poučavanja u anatomiji jer se učenje iz pomoćnih materijala poput udžbenika, atlasa tijela, umjetnih modela ili pak pomoću tehnika poput dijaskopije, rendgenografije, magnetne rezonancije, ultrazvuka i endoskopskih aparata ne mogu mjeriti s radom na kadaveru koji omogućava cjeloviti pristup: trodimenzionalnost, organoleptičku percepciju, neposredno i nestimulirano proučavanje funkcija anatomske strukture, opažanje anatomske varijacije i upoznavanje sa sekcijском tehnikom (Đudarić 2010). Na to da su kadaveri neophodni za svladavanje anatomije ukazuje i izjava prof. dr. sc. Lovorke Grgurević, predstojnice Zavoda za anatomiju „Drago Perović“:

„Pokušalo se na razne načine, uz pomoć 3D programa, atlasa, ali niti jedan način učenja anatomije nije tako dobar i uspješan kao prikaz na tijelu. To je jako važno zbog budućih struka, zbog kirurga i kliničara koji će, ako to kod nas dobro vide, najmanje griješiti u

praksi. Pravo tijelo je apsolutni broj 1 za učenje. Preko 600 studenata različitih studija prolazi godišnje kroz naš zavod, a tu su još i upiti kliničara za organizaciju tečaja. Puno nam znači da i njima možemo pomoći. I poznati stručnjaci dođu kod nas isprobati operaciju prije nego ju izvedu na živom pacijentu“ (Bogdanić 2015).

Također, na važnost kadavera ukazuje i izjava prof. dr. sc. Romane Jerković, pročelnice riječkog Zavoda za anatomiju:

„Za studente buduće liječnike nema boljeg načina za učenje anatomije od onoga koje pruža učenje na ljudskom tijelu. Nema nastavnog pomagala, plastičnog modela ili virtualnih alata koji ljudsko tijelo mogu zamijeniti“ (Čalušić 2021).

Uz edukativne metode koje uključuju upotrebu tijela nedavno preminulih osoba javljaju se i neka etička pitanja, posebice vezana uz njihovo porijeklo. U prošlosti su kadaveri pribavljani na različite načine, a njihovo je porijeklo često bilo vezano uz umobolnice i ubožnice ili pak se radilo o tijelima beskućnika i kriminalaca ili ukradenim posmrtnim ostacima s groblja (Bogdanić 2015; Đudarić 2010). U današnje se vrijeme napravio veliki odmak od takvih praksi pa se većina kadavera prikuplja kroz programe donacije tijela. Pretraživanjem interneta lako se može doći do informacija o programu darivanja tijela na stranicama Zavoda za anatomiju Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, kao i Zavoda za anatomiju „Drago Perović“ Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Na tim je internetskim stranicama moguće dobiti uvid u program, informirati se o pravima darivatelja i preuzeti izjavu o darivanju tijela kojom zainteresirana osoba ulazi u registar donora.

Na temelju pravila programa donacija tijela izloženim na stranicama Zavoda za anatomiju Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci i Zavoda za anatomiju „Drago Perović“ Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, kao generalna prava i obaveze izdvojili smo:

1. Institucije su obvezne jamčiti tajnost osobnih podataka i štititi identitet, kao i dostojanstvo darivatelja.
2. Institucije koje primaju tijelo imaju pravo odbiti ga ukoliko ono u trenutku smrti ne zadovoljava propisane kriterije poput provedene obdukcije, određenih bolesti, težine ili teških oštećenja na tijelu.
3. Na izjavi je uz donatora potreban i potpis člana obitelji ili skrbnika.
4. Darivatelji u bilo kojem trenutku imaju pravo odustati od donacije.

5. Nakon završetka upotrebe tijela institucije snose troškove kremacije i ukopa, ako se darivatelj odluči za njega.⁵¹
6. Darivanje tijela je besplatno, odnosno ne isplaćuje se novčana naknada.

Isplaćivanje novčane naknade za donaciju tijela kosi se sa samim konceptom doniranja i darivanja, a uz to je moguća posljedica komercijalizacija (Đudarić 2010). Osim toga, isplaćivanjem naknade došlo bi do uspostave svojevrzne „trgovine kadaverima“ unutar koje postoji opasnost od uspostave crnog tržišta mrtvim tijelima zbog njihove potencijalno velike novčane vrijednosti i zato što preminule osobe ne mogu svjedočiti što ih čini ranjivim skupinama (Đudarić 2010). U Republici Hrvatskoj isplaćivanje naknade za kadavere zabranjeno je Zakonom o primjeni tkiva i stanica koji se odnosi i na žive i na mrtve osobe (Hrvatski sabor 2012: članak 1, stavak 1). U tom Zakonu piše da je za tkiva zabranjeno „davati, odnosno primati bilo kakvu novčanu naknadu, te ostvarivati drugu imovinsku korist.“ (Hrvatski sabor 2012: članak 7, stavak 1). No, usprkos opasnostima od kriminala i komercijalizacije, prema nekima sama „financijska naknada obitelji darivatelja tijela etički je prihvatljiva.“ (Đudarić 2010).

Kako bi proces donacije tijela bio proveden što transparentnije, bitno je da program uz informacije o obvezama i pravima darivatelja i institucije koja prima tijelo ima jasno definiran zakonodavni okvir i politiku institucije vezanu uz program. Dakle, darivanje tijela mora biti u skladu s državnim i lokalnim zakonskim regulacijama, uključivši pribavljanje, prijevoz i zbrinjavanje nakon prestanka upotrebe (Association for Anatomy 2019). Uz to je vrlo bitno da su darivatelji upoznati s načinima na koje će i tko njihova tijela koristiti (Association for Anatomy 2019). Sve su ove stavke razrađene u dokumentima dostupnima za programe donacije tijela pri Zavodu za anatomiju u Rijeci i Zagrebu (Zavod za anatomiju Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, n.d.; Zavod za anatomiju „Drago Perović“ Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, n.d.).

American Association for Anatomy (2019) u svojim smjernicama navodi i važnost postojanja povjerenstva za nadzor programa na razini institucije, a koje prima izvješća o radu i vrši evaluaciju programa donacija tijela na godišnjoj razini. U slučaju Zavoda za anatomiju

⁵¹ Tijela darivatelja se po završetku upotrebe u edukativne i istraživačke svrhe kremiraju te ovisno o odluci koju je darivatelj prethodno donio, urna s posmrtnim ostacima se ili vraća obitelji darivatelja ili pak se polaže u spomen-grobnicu zajedno s tijelima drugih darivatelja (Zavod za anatomiju Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, n.d.; Zavod za anatomiju „Drago Perović“ Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, n.d.).

„Drago Perović“ u Zagrebu, tu funkciju ispunjava Etičko povjerenstvo Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (prof. dr. sc. Zdravko Petanjek, osobna komunikacija, 31.5.2021.).

Kod organiziranja programa za donacije tijela treba biti oprezan jer su se u javnosti još zadržali ostaci stigmatizacije koja je anatomske sekcije pratila još od vremena kada su se one održavale na javnim prostorima i izazivale negativne stavove opće populacije koja ih je povezivala sa surovim postupanjem (Đudarić 2010). Do velikih je promjena u stavovima javnosti došlo tijekom posljednjih stotinjak godina, a one se djelomično mogu povezati s promjenom uloge religije jer je došlo do slabljenja njenog utjecaja, ali i promjena u drakonskom pristupu koji su dotad mnoge države imale (Đudarić 2010). Prema popisu stanovništva iz 2011. godine danas se u Hrvatskoj 86,3% stanovništva izjašnjava katolicima pa je zanimljivo pažnju usmjeriti prema službenim propisima Katoličke Crkve (Državni zavod za statistiku 2011).

„2300 S tjelesima pokojnika treba postupati s poštovanjem i ljubavlju u vjeri i nadi uskrsnuća. Pokopati mrtve djelo je tjelesnog milosrđa; ono je iskazivanje časti djeci Božjoj, hramovima Duha Svetoga“ (Hrvatska biskupska konferencija 2016: 592).

„2301 Seciranje i autopsija leševa može biti moralno dopuštena s razloga zakonske istrage ili znanstvenog istraživanja. Dragovoljno darivanje organa poslije smrti zakonito je i može biti zaslužno“ (Hrvatska biskupska konferencija 2016: 592).

Sudeći prema ovdje citiranom tekstu iz Katekizma Katoličke Crkve, ona se službeno ne protivi darivanju tijela u znanstvene svrhe (Hrvatska biskupska konferencija 2016: 592). Osim toga, može se primijetiti upotreba pojma „poštovanje“, a on se uz „zahvalnost“ spominje u većini tekstova posvećenim postupanju s ljudskim ostacima u edukativne svrhe, a kao što je već ranije i spomenuto poštovanje je prva riječ zapisana u Vermillionskom sporazumu (Bogdanić 2015; Čalušić 2021; Zavod za anatomiju Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, n.d.; Zavod za anatomiju „Drago Perović“ Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, n.d.; WAC 1989).

10. Zaključak

Ljudski skeletni ostaci nekada su bili integralni dio živog ljudskog bića, a danas se najčešće mogu vidjeti kao izložak u vitrinama muzeja ili pak skriveni od pogleda u kutiji u nekom depou. Iako se u znanosti doživljavaju kao objekt proučavanja, a u javnosti kao objekt pun divljenja ili zgražanja, ne mogu se smatrati običnim predmetima ili materijalima. Oni zauzimaju posebno mjesto među arheološkim nalazima, forenzičnim materijalom, muzejskom građom, uzorcima za analize i edukativnom materijalu. Upravo u dihotomiji skeletnih ostataka kao funkcionalnih objekata iz perspektive znanosti naspram kulturne, simboličke i duhovne vrijednosti koju nose nastaje jaz i on uzrokuje javljanje mnogih etičkih dilema koje je teško razriješiti (Blau 2016: 594).

Različiti načini na koje zajednice doživljavaju ljudske skeletne ostatke uvjetuju raznovrsne i specifičnoj situaciji prilagođene regulacije. Naravno, svakako je potrebno da na osnovnoj razini postoji konsenzus dostojanstvenog i profesionalnog postupanja punog poštovanja jer se ipak radi o ostacima nekad živućih ljudi. Smatramo da bi neka od takvih općih načela valjalo naglasiti:

- Ljudske skeletne ostatke treba tretirati s poštovanjem i dostojanstvom bez obzira na njihovo porijeklo, rasu, vjeru i nacionalnost, običaje i tradiciju jer je važno pokazati razumijevanje.
- Ukoliko je poznata želja umrle osobe oko zbrinjavanja njenih posmrtnih ostataka, ona se treba poštovati kad god je to moguće, razumno i zakonito.
- Kod postupanja s ljudskim skeletnim ostacima treba u obzir uzeti lokalne običaje i tradicije te ih poštovati kad god je to moguće, razumno i zakonito.
- U slučaju da postoji znanstvenoistraživačka vrijednost ljudskih skeletnih ostataka, ona se treba poštovati i priznati kad god je to moguće, razumno i zakonito.
- U svojim istraživanjima treba postupati s integritetom, pravedno i transparentno.

Ova su načela inspirirana Smjernicama za brigu o ljudskim ostacima u muzejima i Vermillionskim sporazumom, odnosno njegovim prvim četirima odrednicama koje su više općenite, dok su druge dvije koncentrirane na stvaranje kompromisa između etničkih skupina poput američkih starosjedioca i znanstvene zajednice. Ona za Republiku Hrvatsku nisu od tolike važnosti kao za neke druge države jer u njoj vlada kontinuitet naseljavanja pa nema problema s odnosom prema starosjedilačkom stanovništvu.

Ipak ta je problematika od velike važnosti za države poput Sjedinjenih Američkih Država, tako da smatramo da je važno imati uređene odnose između te dvije strane. U slučaju da se u obzir uzmu samo interesi koji pogoduju znanstvenim istraživanjima, a u potpunosti se zanemare stavovi etičkih zajednica koje imaju snažne osjećaje prema ljudskim ostacima o kojima je riječ, ne poštuje se njihovo pravo kulturnog kontinuiteta i nezadovoljstvo donesenim odlukama će se samo nastaviti. S druge strane, kada se postupanje sa skeletnim ostacima u potpunosti podredi stavovima i željama etičkih skupina, javlja se veliki problem u znanosti jer se više ne mogu provoditi istraživanja i analize koje bi dovele do novih spoznaja i dale odgovor na još brojna nerazjašnjena pitanja koja postoje o ljudskoj prošlosti.

S regulacijama treba biti oprezan jer je vrlo lako doći do stadija u kojem su one toliko detaljne da onemogućavaju praktično postupanje. Odličan primjer za to su posljedice NAGPRA-a po obrazovni sustav u Sjedinjenim Državama jer stroge regulacije za iskopavanje na američkom tlu i manjak skeletnih ostataka u sveučilišnim osteološkim zbirkama dovodi do intenziviranja održavanja praktične nastave u Europi i drugim dijelovima svijeta, kao i pribavljanja skeletnih ostataka iz inozemstva kako bi njihovi vlastiti studenti i specijalizanti imali dostatan materijal na kojem mogu učiti i pisati diplomske i doktorske radove što je jasno vidljivo iz opisanog primjera istraživanja crkve Sv. Jurja u Sošicama kod Đurđevca.

Učenje iz pravih skeletnih ostataka je neophodno jer omogućuje svladavanje specifičnih slučajeva i anatomskih varijacija kakve umjetni modeli ne mogu zamijeniti, već oni kao i druge metode učenja služe kao nadopuna. To možemo potvrditi i iz osobnog iskustva jer učenje na pravim kostima ne samo da omogućava susretanje s anatomskim varijacijama i specifičnostima, nego i bolje priprema studenta na uvjete koji ga očekuju tijekom profesionalnog rada jer se u stvarnosti ne može očekivati savršena očuvanost i uniformnost materijala.

Za razliku od Ujedinjenog Kraljevstva i Sjedinjenih Američkih Država, čini se da u Republici Hrvatskoj vlada manjak interesa za temu etičnosti postupanja s ljudskim skeletnim ostacima. U sklopu kršćanske tradicije ovih prostora iskapanje, istraživanje i izlaganje ljudskih ostataka ne predstavljaju veliki problem, što je vidljivo iz manjka interesa za tu temu u javnom i medijskom prostoru. No, on je vidljiv i u stručnim krugovima te se situacija lagano počela mijenjati tek unatrag desetak godina.

Zašto se u Republici Hrvatskoj tako rijetko propituje etičnost u upotrebi ljudskih skeletnih ostataka? Dio odgovora se možda krije u tome što Hrvatska ima drugačiju povijest i

nema tereta kolonijalizma koji potencira temu i omogućava veliku medijsku eksponiranost problema. Također, nema ni starosjedilačkog stanovništva koje bi tražilo posebne uvjete u postupanju s ostacima njihovih predaka, već je u Hrvatskoj situacija takva da kod gotovo svakoga pronalazak nekog izvanrednog nalaza izaziva ponos, iako ljudi pronađene ljudske ostatke najčešće ne mogu izravno identificirati kao svoje pretke. Unatoč tome, javlja se osjećaj da su važni i da njihov pronalazak pridonosi jačanju kolektivnog identiteta i povijesti nacije. Upravo je o tome u našem razgovoru pričao i prof. dr. sc. Šlaus (osobna komunikacija, 13.5.2021.) koji je rekao da mi jednostavno toliko želimo biti prepoznatljivi i razviti osjećaj važnosti da je svima u interesu da se istraživanja i analize provode, a pretpostavljamo da zbog toga ne dolazi do većih propitkivanja metoda.

Još jedan uzrok manjku interesa za problematiku vjerojatno se može pronaći u tome što ljudi tjelesne ostatke svojih bližnjih ne povezuju s kostima koje vide u muzeju ili medijima jer same kosti svojih rođaka vidi rijetko koja osoba u našoj kulturi. Dok ljudi svoje mrtve, naravno, pamte kroz uspomene, što se tiče materijalnog, spomen na njih čuvaju neki predmeti koje su ostavili za sobom ili možda njihovi nadgrobni spomenici, a ne pokopani ili kremirani ostaci s kojima ljudi nisu u doticaju. Smatramo da odmaku koji ljudi imaju prema kostima pridonosi i to što su one sve naočigled slične te ih osim DNA i antropološkom analizom nije moguće povezati sa specifičnom osobom, što je velika razlika naspram toga da je uobičajeno ljude prepoznavati jednim pogledom ili samo čuvši njihov glas.

Analiza pravnih regulacija, zakona ili smjernica koji se specifično odnose na ljudske skeletne ostatke na prostoru Republike Hrvatske pokazala je da njih, nažalost, gotovo da i nema. Tek se u nekim slučajevima može prepoznati da se zakon odnosi na njih kao što je slučaj s izjednačavanjem skeletnih ostataka s drugim arheološkim nalazima poput keramike ili stakla pod zajedničkim pojmom „kulturno dobro.“ Taj pristup nije dobar jer, osim što je etički neispravno izjednačavati običan predmet i ljudsku kost, on ne omogućava razvoj regulacija koje bi se odnosile na taj zaista specifičan materijal.

Postupanje s ljudskim skeletnim ostacima potrebno je bolje regulirati te jasnije razraditi pitanja vezana uz nadležnost i obveze pojedinih institucija i stručnih osoba. Jedno od mogućih rješenja je uvesti standardizirana pravila na razini države, tako da se već postojeći zakoni ili pravilnici nadopune ili pak bi se mogao izraditi novi pravilnik o postupanju s ljudskim skeletnim ostacima koji bi vrijedio za sve discipline, a moglo bi ga donijeti Hrvatsko muzejsko vijeće kao savjetodavno tijelo Ministarstva kulture i medija ili pak Ministarstvo znanosti i obrazovanja. Načela koja bi takav pravilnik trebao zadovoljiti su:

- Ljudski skeletni ostaci obuhvaćaju sve posmrtno ostatke ljudskih kosti, bez obzira na njihovu očuvanost, starost ili porijeklo, kao i artefakte koje je čovjek od njih izradio.
- Ljudski skeletni ostaci ne mogu se smatrati privatnim vlasništvom.
- Oni su zapis vjerovanja pojedinca i kulture specifične društvene zajednice zbog čega se prema njima treba odnositi dostojanstveno i s poštovanjem.
- Prema svim ljudskim skeletnim ostacima treba se ponašati tolerantno bez obzira na njihovo porijeklo, rasu, vjeru, nacionalnost ili druge kategorije na temelju kojih ih je moguće diskriminirati.
 - Imajući to na umu, važno je poštovati da neka zajednica prema određenim ljudskim skeletnim ostacima može osjećati kulturnu vrijednost koju drugi ne dijele zbog čega s materijalom treba postupati oprezno.
- Svrha zaštite ljudskih skeletnih ostataka je:
 - Zaštita i očuvanje u izvornom stanju i prenošenje budućim generacijama.
 - Stvaranje povoljnijih uvjeta za njihov opstanak i poduzimanje mjera potrebnih za održavanje.
 - Sprječavanje svake radnje kojom bi se izravno ili neizravno mogla promijeniti svojstva, oblik, značenje i izgled ljudskih skeletnih ostataka, te time ugroziti njihova vrijednost.
 - Sprječavanje protupravnog postupanja i protupravnog prometa ljudskim skeletnim ostacima, te nadzor nad njihovim iznošenjem i uvozom.
- Ljudski skeletni ostaci važni su za znanstvena istraživanja jer pomažu unaprijediti znanja u disciplinama kao što su biološka antropologija, arheologija, forenzika, ljudska biologija, medicina, paleoepidemiologija i genetika.
- Prilikom pronalaska ljudskih skeletnih ostataka potrebno je utvrditi jesu li forenzične ili arheološke starosti te prema tome dalje postupati:
 - Ukoliko se radi o kostima mlađima od 100 godina, one pripadaju u domenu forenzičke antropologije te je za njihovu daljnju analizu zadužen najbliži Zavod za sudsku medicinu.
 - Ukoliko se radi o kostima starijima od 100 godina, one pripadaju u domenu bioarheologije i biološke antropologije. U slučaju da su kosti pronađene na

arheološkom lokalitetu, poželjno je pozvati biološkog antropologa ili bioarheologa da obavi iskapanje skeletnog materijala.

- Ljudske skeletne ostatke važno je adekvatno pohraniti.
 - Uvjeti za pohranu moraju biti zadovoljeni kako bi se materijal zaštitio od propadanja.
 - Arheološki ljudski skeletni ostaci privremeno se pohranjuju u institucijama u kojima se obavljaju antropološke analize gdje uz odobrenje nadležne institucije mogu ostati na trajnoj pohrani, dok inače na trajnu pohranu idu u nadležnu instituciju, odnosno lokalni muzej.
 - Forenzični ljudski skeletni ostaci privremeno se pohranjuju u institucijama u kojima se obavljaju antropološke analize, a nakon toga se sahranjuju ili uz posebno odobrenje nadležne institucije i obitelji preminule osobe (ako postoji) ili idu na trajnu pohranu u neki muzej ili sličnu instituciju.
- Primarna zadaća muzeja je čuvati baštinu, a time i ljudske skeletne ostatke zbog čega je u što kraćem vremenskom roku potrebno provesti konzervaciju materijala.
 - Ljudske skeletne ostatke potrebno je uvesti u knjige odvojeno od ostale arheološke građe.
 - Potrebno ih je čuvati od oštećenja i propadanja.
 - Prilikom izlaganja u muzejskom prostoru potrebno je uzeti u obzir vjerovanja i kulturu jedinice, ukoliko je to poznato, te kosti izložiti na dostojanstven način.
 - Uz izložene ljudske skeletne ostatke nalazit će se i objašnjenja te kontekstualne informacije čime će biti naglašena njihova edukativna uloga.
 - Prije odobrenja bilo koje posudbe materijala drugim institucijama, potrebno je zatražiti uvjerenje da zadovoljava uvjete za čuvanje i da će s njim postupati na adekvatan i dostojanstven način.
- Povrat ljudskih skeletnih ostataka moguć je u slučaju da se:
 - Dokaže izravna genealoška veza kod ostataka mlađih od sto godina i njihova vrijednost koja je veća od vrijednosti koju oni imaju za javnost.
 - Dokaže kulturni kontinuitet između ostataka i zajednice koja ih potražuje, a vrijednost je za njih veća od one koju imaju za javnost.

- U slučaju da su ljudski skeletni ostaci donirani poštuje se privatnost te čuva identitet donora i njegove obitelji.
 - Donori moraju biti u potpunosti informirani o načinu na koji će njihovo tijelo biti stečeno, upotrebljavano i pohranjeno ili uništeno.
 - O donaciji tijela potrebno je potpisati dokument kojim se potvrđuje pristanak donora.
- Kod određivanja metoda istraživanja trebalo bi razmotriti očuvanje proučavanih skeletnih ostataka.
 - Oni se ne bi smjeli uništavati u cijelosti jer bi to spriječilo ponavljanje istraživanja i analiza u budućnosti.
- Svi rezultati znanstvene vrijednosti trebali bi biti objavljeni unutar razumnog vremena.
 - Kod osjetljivih slučajeva, odnosno u slučaju da se može dokazati veza s genealoškim potomcima ili povezanim kulturnim zajednicama, te bi skupine, ako je to moguće, trebale biti obaviještene o rezultatima prije objave.
- Iznošenje uzoraka ljudskih skeletnih ostataka u inozemstvo radi analize moguće je uz odobrenje nadležnog tijela.
- Ljudske skeletne ostatke moguće je uvoziti i izvoziti samo u iznimnim situacijama i to uz potrebne dozvole nadležnih tijela.
 - U slučaju arheoloških ljudskih skeletnih ostataka potrebna je dozvola nadležnog Konzervatorskog odjela i odobrenje Ministarstva kulture.
 - U slučaju forenzičnih ljudskih skeletnih ostataka potrebna je dozvola nadležnog Zavoda za sudsku medicinu.
 - Potrebno je utvrditi tko je nadležan za izdavanje dozvole da se ne radi o biološki opasnom materijalu.
- Fotografije ljudskih skeletnih ostataka ne bi se trebale objavljivati bez savjetovanja i odobrenja nadležnog tijela ili institucije u kojoj su pohranjeni.
- Za ljudske skeletne ostatke zabranjeno je davati, odnosno primati bilo kakvu novčanu naknadu, te ostvarivati drugu imovinsku korist, kao i općenito trgovati s njima.
- Zabranjeno je raditi na ilegalno pribavljenim ljudskim skeletnim ostacima.

Navedena načela izrađena su prilagođavanjem nekih od smjernica, zakona, pravilnika i kodeksa iz Sjedinjenih Država, Ujedinjenog Kraljevstva i Republike Hrvatske obrađenih u ovome radu. Ta su načela opća, tako da u njima nije moguće detaljno razraditi poželjno postupanje za različite discipline, već bi se takve smjernice trebale donijeti na institucionalnoj razini ili kroz udruženja poput Hrvatskog antropološkog društva, Hrvatskog arheološkog društva i Hrvatskog muzejskog društva. Smjernice tog tipa bile bi odlične za usmjeravanje stručnjaka pojedinih disciplina u, za njih specifičnom radu s ljudskim skeletnim ostacima, a bitno je istaknuti da bi omogućile bolje ujednačavanje kvalitete rada i standarda pa da oni više ne ovise o savjesnosti pojedinca. Pred stručnom zajednicom, ali i našom javnošću, ostaju otvorena mnoga pitanja, a mi se nadamo da će im se uskoro u većem opsegu posvetiti pažnja koju zaslužuju.

11. Popis literature

1. Advisory Panel on the Archaeology of Burials in England. 2017. „Guidance for Best Practice for the Treatment of Human Remains Excavated from Christian Burial Grounds in England.“ <https://www.archaeologyuk.org/apabe/> (pristup 20.5.2021.).
2. American Association for Anatomy. 2019. „Body Donation Policy.“ <https://www.anatomy.org/AAA/About-AAA/What-Is-Anatomy/Body-Donation-Policy.aspx> (pristup 8.5.2021.).
3. Arheološki muzej u Zagrebu. n.d. „Zbirka nalaza s istraživanja lokaliteta Vučedol.“ <https://www.amz.hr/hr/muzej/strucni-odjeli/pretpovijesni-odjel/zbirke/zbirka-nalaza-s-istrazivanja-lokaliteta-vucedol/> (pristup 14.5.2021.).
4. BBC News. 2006. „Q&A: Human Tissue Act.“ 30.8.2006. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/health/4944018.stm> (pristup 25.5.2021.).
5. Beauchamp, Tom L., i James F. Childress. 2013. *Principles of biomedical ethics* (7th ed.). New York: Oxford University Press.
6. Blau, Soren. 2016. „More Than Just Bare Bones: Ethical Considerations for Forensic Anthropologists.“ U *Handbook of Forensic Anthropology and Archaeology* (2. izdanje), ur. Soren Blau i Douglas H. Ubelaker, 593–606. New York: Routledge.
7. Bodies 2.0: Veličanstveni svemir u nama. n.d. „O izložbi.“ <https://bodies-izlozba.hr> (pristup 18.4.2021.).
8. Bogdanić, Siniša. 2015. „Doniranje tijela: Pomagati i nakon smrti.“ *Deutsche Welle*, 20.3.2015. <https://p.dw.com/p/1Et6w> (pristup 8.5.2021.).
9. Borovečki, Ana. 2019. „Hipokratova prisega i Ženevska prisega – povijesni osvrt.“ *List Medicinskog fakulteta* 38 (1): 7–8. https://mef.unizg.hr/app/uploads/2015/12/Mef_1-2019_web.pdf.
10. Bracanović, Tomislav. 2012. „Etika.“ U *Filozofski leksikon*, ur. Stipe Kutleša, 300–305. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
11. British Association of Biological Anthropology and Osteoarchaeology. 2019a. „Code of Ethics.“ <https://www.babao.org.uk/assets/Uploads/BABAO-Code-of-Ethics-2019.pdf> (pristup 10.12.2020.).
12. British Association of Biological Anthropology and Osteoarchaeology. 2019b. „Code of Practice.“ <https://www.babao.org.uk/assets/Uploads/BABAO-Code-of-Practice-2019.pdf> (pristup 10.12.2020.).

13. British Association of Biological Anthropology and Osteoarchaeology. 2019c. „Recommendations on the ethical issues surrounding 2D and 3D digital imaging of human remains“ <https://www.babao.org.uk/assets/Uploads/BABAO-Code-of-Practice-2019.pdf> (pristup 29.5.2021.).
14. British Museum. 2019. „British Museum Policy: Human Remains in the Collection.“ https://www.britishmuseum.org/sites/default/files/2019-10/Human_Remains_policy_061218.pdf (pristup 11.12.2020.).
15. British Museum. n.d. „Human Remains“ <https://www.britishmuseum.org/our-work/departments/human-remains> (20.5.2021.).
16. Burton, J. L., i M. Wells. 2001. „The Alder Hey affair: implications for pathology practice.“ *Journal of Clinical Pathology* 54: 820–823. <https://jcp.bmj.com/content/54/11/820>.
17. Champney, Thomas H., Jon Cornwall, Sabine Hildebrandt, Amadi O. Ihunwo, Gareth Jones, Diogo Pais, Sergio Tamayo, Guo-Fang Tseng, i Andreas Winkelmann. 2018. „Ethical and Medical Humanities Perspectives on the Public Display of Plastinated Human Bodies.” FICEM. http://www.ifaa.net/wp-content/uploads/2018/02/FICEM-on-plastination-exhibits_2018.pdf (pristup 2.5.2021.).
18. Chatters, James C. 2000. „The Recovery and First Analysis of an Early Holocene Human Skeleton from Kennewick, Washington.“ *American Antiquity* 65 (2): 291–316. <https://www.jstor.org/stable/2694060>.
19. Czech, Herwing, i Erich Brenner. 2019. „Nazi victims on the dissection table - The Anatomical Institute in Innsbruck.“ *Annals of Anatomy - Anatomischer Anzeiger* 226: 84–95. <https://doi.org/10.1016/j.aanat.2019.03.007>.
20. Čalušić, Barbara. 2021. „Riječki Zavod za anatomiju provodi poseban program: 'Izjave o donaciji tijela potpisalo 200 građana'.“ *Novi list*, 10.2.2021. https://www.novolist.hr/rijeka-regija/rijeka/rijecki-zavod-za-anatomiju-provodi-poseban-program-izjave-o-donaciji-tijela-potpisalo-200-gradana/?meta_refresh=true (pristup 4. 5. 2021.).
21. Department for Culture, Media and Sport. 2005. „Guidance for the Care of Human Remains in Museums.“ <https://www.gov.uk/government/publications/guidance-for-the-care-of-human-remains-in-museums> (pristup 11.12.2020.).
22. Department of Health. 2004. „The Human Tissue Act 2004“ <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2004/30> (pristup 24.5.2020.).

23. Državni zavod za statistiku. 2011. „Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011.“ <https://www.dzs.hr/hrv/censuses/census2011/censuslogo.htm> (pristup 15.5.2021.).
24. Đudarić, Luka. 2010. „Bioetika i anatomija: korištenje tijela umrle osobe u nastavi.“ U *Biblioteka Bioetički svesci*, uredila Iva Sorta-Bilajac, sv. 64. Rijeka: Medicinski fakultet Sveučilišta, Katedra za društvene i humanističke znanosti u medicini.
25. Đurić, Marija. 2016. „Dealing with Human Remains from Recent Conflict: Mass Grave Excavation and Human Identification in a Sensitive Political Context.“ U *Handbook of Forensic Anthropology and Archaeology* (2. izdanje), ur. Soren Blau i Douglas H. Ubelaker, 532–544. New York: Routledge.
26. Filko, Ana. 2020. „Ekshumacija masovne grobnice Ovčara (31. kolovoza – 4. listopada 1996. godine).“ 4.10.2020. <https://braniteljski.hr/ekshumacija-masovne-grobnice-ovcara-31-kolovoza-4-listopada-1996-godine/> (pristup 31.5.2021.).
27. Flögel-Mršić, Mirna. 1996. „Etika i znanost.“ U *Etika: priručnik jedne discipline*, ur. Ivan Čehok i Ivan Koprek, 135–145. Zagreb: Školska knjiga.
28. Frankena, William K. 1998. *Etika*. Prevela Vesna Mahečić. Zagreb: KruZak.
29. Feikert, Claire. 2009. „Repatriation of Historic Human Remains: United Kingdom.“ Library of Congress Law. https://www.loc.gov/law/help/repatriation-human-remains/united-kingdom.php#_ftn35 (pristup 28.5.2021.).
30. Gabrić, Petar, i Vera Jelenić. 2014. „Etika u arheologiji – od arheološkog iskopavanja do muzejskog izložka.“ U *Filozofija i znanost: zbornik radova s međunarodnog studentskog simpozija Udruženja studenata filozofije u Zagrebu, 15. i 16. svibnja 2014. godine*, ur. Nikola Cerovac, Đurđica Degač, Karlo Jurak, Nino Kadić i Nikola Tomašegović, 179–193. Zagreb: Udruženje studenata filozofije u Zagrebu (USF). <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/2NV65>.
31. Galerija Klovićevi dvori. n.d. „Bodies 2.0. – Veličanstveni svemir u nama.“ <https://gkd.hr/izlozba/bodies-2-0-velicanstveni-svemir-u-nama/> (pristup 17. 4. 2021.).
32. Hall, Mark A., i Nancy M. P. King. 2010. „Legal Methods.“ U *Methods in medical ethics* (2. izdanje), ur. Jeremy Sugarman i Daniel P. Sulmasy, 127–143. Washington, D.C.: Georgetown University Press.
33. Harrison, Ross G., i A. B. Abdalla. 1972. „The remains of Tutankhamun.“ *Antiquity* 46 (181): 8–15. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00053072>.
34. Historic England. 2018. *The Role of the Human Osteologist in an Archaeological Fieldwork Project*. Swindon: Historic England.

35. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. n.d. „Bašćanska ploča.“ <https://www.info.hazu.hr/povijest/bascanska-ploca/> (pristup 14.5.2021.).
36. Hrvatska biskupska konferencija. 2016. *Katekizam Katoličke Crkve*. Zagreb: Glas Koncila.
37. Hrvatski jezični portal. n.d. „Kodeks.“ U *Hrvatski jezični portal*. http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=eltnXRM%3D&keyword=kodeks (pristup 10. 12. 2020.).
38. Hrvatski jezični portal. n.d. „Zakletva.“ U *Hrvatski jezični portal*. http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=f15nXBR6&keyword=zakletva (pristup 10. 12. 2020.).
39. Hrvatska liječnička komora. 2020. „Nova verzija Liječničke prisega prevedena je na hrvatski jezik.“ 16.9.2020. <https://www.hlk.hr/nova-verzija-lijecnicke-prisega-prevedena-je-na-hrvatski-jezik.aspx> (pristup: 5.1.2021.).
40. Hrvatski sabor. 1999. „Zakon o zaštiti i očuvanju kulturoloških dobara.“ Izdanje NN 69/1999. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1999_07_69_1284.html (pristup 2.5.2021.).
41. Hrvatski sabor. 2010. „Pravilnik o arheološkim istraživanjima.“ Izdanje NN 102/2010. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2010_08_102_2798.html (pristup 2.5.2021.).
42. Hrvatski sabor. 2012. „Zakon o primjeni ljudskih tkiva i stanica.“ Izdanje NN 144/2012. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2012_12_144_3070.html (pristup 9.5.2021.).
43. Hrvatski sabor. 2018. „Zakon o muzejima.“ Izdanje NN 61/2018. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2018_07_61_1267.html (pristup 4.5.2021.).
44. Hrvatski sabor. 2019. „Zakon o osobama nestalim u Domovinskom ratu.“ Izdanje NN 70/2019. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_07_70_1444.html (pristup 21.6.2021.).
45. ICM. 2009. „Research into Issues Surrounding Human Bones in Museums.“ <https://historicengland.org.uk/content/docs/research/opinion-survey-results-pdf/> (pristup 5.5.2021.).
46. International Council of Museums. 2007. *Etički kodeks za muzeje*. Preveo Damodar Frlan. Sarajevo: Udruženje ICOM – Nacionalni komitet Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski nacionalni komitet ICOM-a. <http://www.icom-croatia.hr/wp-content/uploads/2011/11/Eticki-kodeks-za-muzeje.pdf> (pristup 25.4.2021.).

47. Kakaliouras, Ann M. 2019. „The repatriation of the Palaeoamericans: Kennewick Man/the Ancient One and the end of a non-Indian ancient North America.“ *BJHS Themes* 4: 79–98. <https://www.cambridge.org/core/journals/bjhs-themes/article/repatriation-of-the-palaeoamericans-kennewick-manthe-ancient-one-and-the-end-of-a-nonindian-ancient-north-america/212A77EA4B4424BBBF898B9CB376C8E0>.
48. Kangrga, Milan. 2004. *Etika: osnovni problemi i pravci*. Zagreb: Golden marketing: Tehnička knjiga.
49. Kuček, Tomislav. 2019. „Naci atlas ljudske anatomije. Za izradu su korištena tijela Židova koje su nacisti osudili na smrt pa se otvara pitanje je li moralno koristiti ga.“ *Jutarnji list*, 6.6.2019. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/naci-atlas-ljudske-anatomije-za-izradu-su-koristena-tijela-zidova-koje-su-nacisti-osudili-na-smrt-pa-se-otvara-pitanje-je-li-moralno-koristiti-ga-9448544> (pristup 27.5.2021.).
50. Lozina, Ante, Željana Bašić, Ivan Jerković, Ivana Kružić, i Šimun Anđelinović. 2016. „Smjernice za postupanje s ljudskim koštanim materijalom u bioarheološkome kontekstu.“ (sažetak predavanja, Arheološka istraživanja Bjelovarsko-bilogorske županije i okolnih krajeva, Bjelovar, Hrvatska, 3-7.10.2016). http://www.hrvatskoarheoloskodrustvo.hr/dokumenti_files/sazeciBjelovarv1.pdf.
51. Lozina, Ante, Ivana Kružić, Ana Banovac, Dea Bogunović, Željana Bašić, Irina Zakirova, James Rayner, i Martin Smith. (2021). „Utilizing Human Remains for Science: Ethical, Legal, and Scientific Issues in Croatia, United Kingdom and the United States.“ *Beijing Law Review* 12, 161–176. <https://doi.org/10.4236/blr.2021.121009>.
52. Majić, Stipe. 2021. „Hrvatska: U Zagrebu intrigantna izložba stvarnih ljudskih tijela i organa.“ *Anadolu Agency*, 11.4.2021. <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/hrvatska-u-zagrebu-intrigantna-izlozba-stvarnih-ljudskih-tijela-i-organa/2205096> (pristup 20.4.2021.).
53. Marić, Ljiljana. 2020. „Barun Trenk: Novo lice legende.“ Brošura izložbe. Požega: Gradski muzej Požega; Pakrac: Muzej grada Pakraca; Bjelovar: Gradski muzej Bjelovar.
54. McKeown, C. Timothy. 2004. “Implementing a ‘true compromise’: the Native American Graves Protection and Repatriation Act after ten years.” U *The Dead and their Possessions: Repatriation in Principle, Policy and Practice*, ur. Cressida Fforde, Jane Hubert i Paul Turnbull, 108–132. London: Routledge.

55. Ministarstvo hrvatskih branitelja. n.d. „Nestale osobe u Domovinskom ratu.“ <https://branitelji.gov.hr/mjere-14/nestale-osobe/nestale-osobe-u-domovinskom-ratu-834/834> (21.6.2021.).
56. Muzej Apoksiomena. n.d. „Oči u oči.“ <https://www.muzejapoksiomena.hr/hr/> (pristup 14.5.2021.).
57. Muzej grada Pakraca. 2021. „Barun Franjo Trenk u Pakracu!“ Objavljeno 29.3.2021. <https://www.muzej-pakrac.hr/vijesti/barun-franjo-trenk-u-pakracu/> (pristup 29.5.2021.).
58. Oakley, Kenneth P., i Joseph S. Weiner. 1955. „Piltdown Man.“ *American Scientist* 43 (4): 573–583. <https://www.jstor.org/stable/27826700>.
59. Our Body: The Universe Within. n.d. „Frequently Asked Questions.“ <https://www.ourbodytheuniversewithin.net/frequently-asked-questions> (pristup 22.4.2021.).
60. Pellegrino, Edmund D. 2010. „Codes, Virtue, and Professionalism.“ U *Methods in medical ethics* (2. izdanje), ur. Jeremy Sugarman i Daniel P. Sulmasy, 91–107. Washington, D.C.: Georgetown University Press.
61. Popis preparata. 2014. Zagreb: Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
62. Radović, Predrag. 2013. „Kratak osvrt na probleme tretmana ljudskih skeletnih ostataka u muzejima.“ U *Bioarheologija na Balkanu: Bilans i perspektive*, ur. Nataša Miladinović-Radmilović i Selen Vitezović, 3–11. Beograd: Srpsko arheološko društvo; Sremska Mitrovica: Blago Sirmijuma.
63. Rasmussen, Morten, Martin Sikora, Anders Albrechtsen, Thorfinn Sand Korneliussen, J. Víctor Moreno-Mayar, G. David Poznik, Christoph P.E. Zollikofer, Marcia S. Ponce de León, Morten E. Allentof, Ida Moltke, Hákon Jónsson, Cristina Valdiosera, Ripan S. Malhi, Ludovic Orlando, Carlos D. Bustamante, Thomas W. Stafford Jr., David J. Meltzer, Rasmus Nielsen, i Eske Willerslev. 2015. “The ancestry and affiliations of Kennewick Man.” *Nature* 523: 455–458. <https://doi.org/10.1038/nature14625>.
64. Rašeta, Boris. 2019. „A što ako muzeji u RH budu morali vraćati starine Egiptu?“ *Express* 29.8.2019. <https://express.24sata.hr/kultura/a-sto-ako-muzeji-u-rh-budu-morali-vracati-starine-egiptu-22638> (pristup 16.5.2021.).
65. Raubenheimer, Daleen, Arnelle Mostert, Jacques E. Raubenheimer, i Amanda Nel. 2019. „Learning osteology: what resources do undergraduate anatomy students prefer?“ *European Journal of Anatomy* 23 (3): 177–186.

66. Renfrew, Colin, i Paul Bahn. 2016. *Archaeology: Theories, Methods, and Practice* (7th ed.). London: Thames & Hudson Ltd.
67. Riggs, Garrett. 1998. „What should we do about Eduard Pernkopf's atlas?“ *Academic Medicine* 73 (4): 380–6.
https://journals.lww.com/academicmedicine/Abstract/1998/04000/What_should_we_do_about_Eduard_Pernkopf_s_atlas.10.aspx.
68. Shaer, Matthew. 2014. „The Controversial Afterlife of King Tut.“ *Smithsonian Magazine*, prosinac 2014. <https://www.smithsonianmag.com/history/controversial-afterlife-king-tut-180953400/> (pristup 20.6.2021.).
69. Sprague, Roderick. 1974. "American Indians and American Archaeology." *American Antiquity* 39 (1): 1-2. <http://www.jstor.org/stable/279214>.
70. Stover, Eric. 1997. „The Grave at Vukovar.“ *Smithsonian Magazine*, 1.3.1997. <https://www.smithsonianmag.com/history/the-grave-at-vukovar-1-47202940/> (pristup 31.5.2021.).
71. Sulmasy, Daniel P., i Jeremy Sugarman. 2010. „The Many Methods of Medical Ethics.“ U *Methods in medical ethics* (2. izdanje), ur. Jeremy Sugarman i Daniel P. Sulmasy, 3–19. Washington, D.C.: Georgetown University Press.
72. Sveučilišni odjel za forenzične znanosti. n.d. „Laboratorij za forenzičnu i biološku antropologiju.“ <http://forenzika.unist.hr/laboratoriji/fabalab/> (pristup 24.5.2021.).
73. Svjetsko liječničko udruženje. n.d. „Ženevska deklaracija svjetskoga liječničkog udruženja.“ Preveli Eduard Oštarijaš i Lada Zibar. <https://www.hlk.hr/EasyEdit/UserFiles/pdf-ovi-za-vijesti-web/2020/lijecnicka-prisega-preambula.pdf> (5.1.2021.).
74. Swain, Hedley. 2002. „The ethics of displaying human remains from British archaeological sites.“ *Public Archaeology* 2 (2): 95–100. <https://doi.org/10.1179/pua.2002.2.2.95>.
75. Squires, Kirsty, Thomas Booth, i Charlotte A. Roberts. 2019. „The Ethics of Sampling Human Skeletal Remains for Destructive Analyses.“ U *Ethical Approaches to Human Remains*, ur. Kirsty Squires, David Errickson, Nicholas Márquez-Grant, 265–298. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-32926-6_12.
76. Šlaus, Mario, Mario Novak, i Marin Vodanović. 2011. „Croatia/Hrvatska.“ U *The Routledge Handbook of Archaeological Human Remains and Legislation: An International Guide to Laws and Practice in the Excavation and Treatment of*

- Archaeological Human Remains*, ur. Nicholas Márquez-Grant i Linda Fibiger, 83–96. London: Routledge.
77. Šlaus, Mario, Mario Novak, Vlasta Vyroubal, Željka Bedić, Hrvoje Brkić, i Marin Vodanović. 2013. *Photographic Atlas of Bioarchaeology from the Osteological Collection of the Croatian Academy of Sciences and Art*. Zagreb: School of Dental Medicine University of Zagreb: Croatian Academy of Sciences and Arts.
 78. Šlaus, Mario, Anja Petaros, i Anita Adamić Hadžić. 2015. „BIOARCHAEOLOGY – a discipline that encompasses the past, present and future of mankind.“ *Periodicum Biologorum* 117 (1): 27–34.
 79. Turnbull, Paul. 2014. „Vermillion Accord on Human Remains (1989) (Legislation).“ U *Encyclopedia of Global Archaeology*, ur. Claire Smith, 11019–11021. New York: Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-0465-2_2007.
 80. United States Congress. 1990. „Native American Graves Protection and Repatriation Act.“ H.R. 5237, Public Law 101-601. <https://www.congress.gov/bill/101st-congress/house-bill/5237/text> (pristup 26.5.2021.).
 81. Uranić, Igor. 2018. „Liber Linteus i Zagrebačka mumija.“ U *Recikliraj, ideje iz prošlosti: složena priroda recikliranja*, ur. Andreja Kudelić, Ina Miloglav i Jacqueline Balen, 113–115. Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu: Institut za arheologiju.
 82. White, Tim D., Michael T. Black, i Pieter A. Folkens. 2012. *Human Osteology* (3. izdanje). San Diego: Academic Press.
 83. Wiesing, Urban. 2020. „The Hippocratic Oath and the Declaration of Geneva: legitimisation attempts of professional conduct.“ *Med Health Care and Philos* 23, 81–86. <https://doi.org/10.1007/s11019-019-09910-w>.
 84. World Archaeological Congress. 1989. „The Vermillion Accord on Human Remains.“ <https://worldarch.org/code-of-ethics/> (pristup 15.12.2020.).
 85. Zavod za anatomiju Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci. n.d. „Program donacije tijela.“ <https://anatomedri.com/donacije-tijela-za-medicinsku-edukaciju/> (pristup 8.5.2021.).
 86. Zavod za anatomiju „Drago Perović“ Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. n.d. „Kako donirati?“ <https://darivanje.mef.hr/kako-donirati/> (pristup 8.5.2021.).
 87. Zimmerman, Larry J. 1997. „Anthropology and Responses to Reburial Issues.“ U *Indians and Anthropologists: Vine Deloria, Jr., and the Critique of Anthropology*, ur. Thomas Biolsi i Larry J. Zimmerman, 92–112. Tucson: University of Arizona Press.

88. Zimmerman, Larry J. 2004. „A decade after the Vermillion Accord: what has changed and what has not?“ U *The Dead and their Possessions: Repatriation in Principle, Policy and Practice*, ur. Cressida Fforde, Jane Hubert i Paul Turnbull, 91–99. London: Routledge.

12. Popis pokrata

AAPA	American Association of Physical Anthropologists
ABFA	American Board of Forensic Anthropology
AMZ	Arheološki muzej u Zagrebu
APABE	Advisory Panel on the Archaeology of Burials in England
BABAO	British Association of Biological Anthropology and Osteoarchaeology
DCMS	Department for Culture, Media and Sport
DNA	Deoxyribonucleic acid
FICEM	Federative International Committee for Ethics and Medical Humanities
HAZU	Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
HTA	Human Tissue Authority
ICOM	International Council of Museums
IFAA	International Federation of Associations of Anatomists
MSU	Mississippi State University
NAGPRA	Native American Graves Protection and Repatriation Act
WAC	World Archaeological Congress

13. Popis slika

Slika 1 Kennewick Man – lubanja (lijevo) i rekonstrukcija lica pomoću gline (desno). Izvor: B. Tatchell, Smithsonian Institution, https://www.si.edu/newsdesk/photos/kennewick-man . 12	
Slika 2 Piltdown Man: fragmenti kosti glave i njena rekonstrukcija (prema Renfrew i Bahn, 2016: Fig. 14.9).....	20
Slika 3 Mumija egipatskog faraona Tutankamona (prema Shaeru 2014).....	21
Slika 4 Iskapanje groba na lokalitetu u Radašinovcima (Šlaus i sur. 2013: 14).....	24
Slika 5 Ekshumacija masovne grobnice na Ovčari, snimljeno 1. listopada 1996. Izvor: https://legal.un.org/avl/images/ha/icty/07-l.jpg	29
Slika 6 Uzimanje uzroka za DNA analize (Šlaus i sur. 2013: 27).	31
Slika 7 Zagrebačka mumija i Zagrebačka lanena knjiga u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Fotografirao: Željko Lukunic/PIXSELL, https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/zagrebacka-mumija-i-lanena-knjiga-neostecene-u-potresu-no-dodatno-su-osigurane-foto-20200325	36
Slika 8 Ponovni pokop skeletnih ostataka iz istraživanja crkve Sv. Nikole na koprivničkom gradskom groblju. Izvor: Grad Koprivnica, https://koprivnica.hr/novosti/arheoloski-ostaci-pokojnika-iz-crkve-sv-nikole-pokopani-na-koprivnickom-groblju/	40
Slika 9 Osteološki muzej u Zavodu za anatomiju, histologiju i embriologiju Veterinarskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (kostur čovjeka nalazi se sasvim desno). Izvor: https://www.vef.unizg.hr/zavodi/odjel-prirodne-i-pretklinicke-znanosti/zavod-za-anatomiju-histologiju-i-embriologiju/#&gid=768p1-4&pid=2895	43
Slika 10 3D otisak kostura baruna Trenka u 50% stvarne veličine (Izvor: Tea Lokner, Muzej grada Pakraca).....	45
Slika 11 Promotivni poster izložbe “Bodies 2.0. – Veličanstveni svemir u nama”. Izvor: https://bodies-izlozba.hr/wp-content/uploads/2021/03/Bodies_Zagreb_504x238_web-2048x967.jpg	47
Slika 12 Osteološka zbika HAZU-a (Šlaus i sur. 2013: 22).	50

Slika 13 Anatomski atlas Eduarda Perkopfa (Fotografirao T. Kristo; Izvor: Kukec 2019). ...52

Slika 14 Odljevi preponske kosti za poduku Suchey-Brooks metode. Izvor: http://www.francecasts.com/casts/humans/sex_and_age_standards/index.shtml.55

Slika 15 Studenti u Zavodu za anatomiju „Drago Perović“ Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Izvor: <https://danica.hr/wp-content/uploads/2019/05/studenti-anatomija.jpg>.....56

14. Popis priloga

Prilog 1 Vermillionski sporazum o ljudskim ostacima (WAC 1989).....	82
Prilog 2 Ženevska deklaracija, revidirana verzija iz 2017. godine (Svjetsko liječničko udruženje, n.d.).	83
Prilog 3 Preporuke za etičko postupanje kod uzorkovanja za destruktivne analize ljudskih ostataka (Squires i sur. 2019: 287).....	84

15. Sažetak

Etika i izazovi u postupanju s ljudskim skeletnim ostacima

Ovaj rad istražuje etičke probleme i izazove koji se javljaju u područjima arheologije, forenzične antropologije, destruktivnih analiza, muzeologije i obrazovanja prilikom postupanja s ljudskim skeletnim ostacima na teritoriju Republike Hrvatske. Postojeći pravni okviri i smjernice za rad u Republici Hrvatskoj uspoređeni su s onima u Sjedinjenim Američkim Državama i Ujedinjenom Kraljevstvu. Primjerima se opisuju konkretne situacije i problemi u praksi, a oni su velikim dijelom uzrokovani nedostatkom adekvatnih zakonskih regulacija i propisa. Kako su ljudski skeletni ostaci nekoć pripadali živućim ljudima koji su živjeli u zajednicama koje su imale svoja vjerovanja i vrijednosti, potrebno je osvijestiti da se upotreba i rad na njima ne mogu izjednačiti s korištenjem običnih predmeta ili materijala. Stoga je potrebno uvesti dodatne regulacije kojima će se praksa standardizirati na razini svih institucija u Hrvatskoj, a uz to je potrebno i intenzivirati propitkivanje etičnosti dosadašnjeg postupanja u stručnim krugovima i javnosti jer samo tako može doći do značajnih promjena. Na kraju su ponuđena načela koja bi se trebala slijediti kod oblikovanja novih regulacija za Republiku Hrvatsku.

Ključne riječi: ljudski skeletni ostaci, etički problemi, etički kodeks, zakon, pravilnik

16. Summary

Ethics and Challenges in the Handling of Human Skeletal Remains

The aim of this paper is to explore the ethical issues and challenges that arise in the treatment of human skeletal remains in the areas of archaeology, forensic anthropology, destructive analysis, museology, and education. The existing legal framework and guidelines in the Republic of Croatia are compared with those from the United States and the United Kingdom. Examples describe specific situations and problems in practice that are largely caused by the lack of adequate legal regulations and guidelines. As human skeletal remains once belonged to living people who lived in communities and had their own beliefs and values, it should be accepted that the modes of use and work on human remains cannot simply be reduced to the ones pertaining to ordinary artefacts or materials. Therefore, it is necessary to introduce additional regulations so as to standardize the practice in all institutions in Croatia. Also, the ethics of the current treatment in professional circles and the public should be further critically inspected, as this is the only way to motivate change. Finally, a number of principles are offered that should be followed when designing new regulations in the Republic of Croatia.

Key words: human skeletal remains, ethical issues, code of ethics, law, regulations

17. Prilozi

Prilog 1 Vermillionski sporazum o ljudskim ostacima (WAC 1989).

1. Poštovanje posmrtnih ostataka mrtvih odnosi se na sve, bez obzira na porijeklo, rasu, vjeru, nacionalnost, običaje i tradiciju.
2. Želje umrlih u pogledu zbrinjavanja nakon smrti poštovat će se kad god je to moguće, razumno i zakonito, kada su poznate ili se mogu opravdano zaključiti.
3. Poštovanje želja lokalne zajednice i rođaka ili skrbnika umrlih uvažava se kad god je to moguće, razumno i zakonito.
4. Poštovanje znanstvenoistraživačke vrijednosti koštanih, mumificiranih i drugih ljudskih ostataka (uključujući fosile hominida) priznat će se kada se dokaže da takva vrijednost postoji.
5. Sporazum o odlaganju fosilnih, skeletnih, mumificiranih i drugih ostataka postići će se pregovorima na temelju uzajamnog poštovanja legitimnih interesa zajednica za pravilnim zbrinjavanjem njihovih predaka, kao i legitimnih interesa znanosti i obrazovanja.
6. Izričito priznanje da su interesi različitih etničkih skupina, kao i oni koje se tiču znanosti, legitimni i da će se poštovati, omogućit će postizanje prihvatljivih sporazuma i poštovanje istih.⁵²

⁵² Autorov prijevod, a izvorni tekst na engleskom jeziku (WAC 1989): „1. Respect for the mortal remains of the dead shall be accorded to all, irrespective of origin, race, religion, nationality, custom and tradition.

2. Respect for the wishes of the dead concerning disposition shall be accorded whenever possible, reasonable and lawful, when they are known or can be reasonably inferred.

3. Respect for the wishes of the local community and of relatives or guardians of the dead shall be accorded whenever possible, reasonable and lawful.

4. Respect for the scientific research value of skeletal, mummified and other human remains (including fossil hominids) shall be accorded when such value is demonstrated to exist.

5. Agreement on the disposition of fossil, skeletal, mummified and other remains shall be reached by negotiation on the basis of mutual respect for the legitimate concerns of communities for the proper disposition of their ancestors, as well as the legitimate concerns of science and education.

6. The express recognition that the concerns of various ethnic groups, as well as those of science are legitimate and to be respected, will permit acceptable agreements to be reached and honoured.“

Prilog 2 Ženevska deklaracija, revidirana verzija iz 2017. godine (Svjetsko liječničko udruženje, n.d.).

Liječnička prisega

Kao pripadnik liječničkog zvanja:

SVEČANO OBEĆAVAM da ću svoj život posvetiti služenju čovječanstvu;

ZDRAVLJE I DOBROBIT mog bolesnika bit će mi najvažnija briga;

POŠTOVAT ĆU autonomiju i dostojanstvo svog bolesnika;

UVIJEK ĆU POŠTOVATI ljudski život;

NEĆU DOPUSTITI da bilo kakvo obilježje u pogledu dobi, bolesti ili nemoći, vjere, etničkog porijekla, roda, narodnosti, političke pripadnosti, rase, spolne orijentacije, klasne pripadnosti ili drugih čimbenika utječu na mene u obavljanju dužnosti prema bolesniku;

POŠTOVAT ĆU tajne koje su mi povjerene, čak i nakon smrti bolesnika;

POSTUPAT ĆU u svom stručnom radu savjesno i dostojanstveno te u skladu s dobrom medicinskom praksom;

NJEGO VAT ĆU čast i plemenite tradicije liječničkog zvanja;

ISKAZAT ĆU dužnu zahvalnost i poštovanje prema svojim učiteljima, kolegama i učenicima;

PODIJELIT ĆU svoja medicinska znanja na dobrobit bolesnika i unaprjeđenja zdravstvene zaštite;

POSVETIT ĆU se vlastitom zdravlju, dobrobiti i sposobnostima radi pružanja skrbi na najvišoj razini;

NEĆU SE KORISTITI svojim medicinskim znanjima u svrhu kršenja ljudskih prava i građanskih sloboda, čak ni pod prijetnjom;

OVO OBEĆAVAM svečano i slobodno, pozivajući se na svoju čast (Hrvatska liječnička komora 2020).

Prilog 3 Preporuke za etičko postupanje kod uzorkovanja za destruktivne analize ljudskih ostataka (Squires i sur. 2019: 287).

- Kustosi i istraživači moraju se u svakom trenutku pridržavati smjernica koje su izdale organizacije DCMS-a (2005), English Heritagea i Advisory Panela on the Archaeology of Burials in England (APABE 2013, 2017);
- Prije destruktivnog uzorkovanja potrebno je napisati detaljna osteološka izvješća;
- Djelatnici muzeja trebali bi osigurati da svi istraživači predaju detaljne prijave u kojima objašnjavaju svrhu istraživanja, etički okvir unutar kojeg namjeravaju raditi i opseg bilo kakvog destruktivnog uzorkovanja;
- Idealno bi bilo da se u muzejima, komercijalnom sektoru i na sveučilištima formira centraliziran etički odbor koji bi upravljao destruktivnim uzorkovanjem ljudskih ostataka. Ovaj bi odbor trebao usko surađivati s BABAO-om radi informiranja o najboljoj praksi;
- Sve prijave za destruktivne analize trebale bi se učitati u univerzalnu bazu podataka;
- Muzeji bi trebali voditi evidenciju svih destruktivnih analiza provedenih na njihovim skeletnim zbirkama, iako nažalost to trenutno nije slučaj, jer muzeji rijetko imaju resurse ili osoblje za to;
- Istraživači bi trebali biti svjesniji etičkih problema povezanih s njihovim radom. Stoga se preporuča da se istraživači u svojim budućim objavama referiraju na etičnost svojih istraživanja npr. razmatranje stajališta vjerskih skupina, opseg destruktivnog uzorkovanja, već prethodno uzorkovanje ostataka i pouzdanost korištene metode (vidi Wilbur i sur. 2009);
- Svi ostaci uzoraka koji su uzeti iz skeletnih ostataka trebaju se vratiti odgovarajućoj instituciji i pohraniti s ostatkom kostura iz kojeg su uzorci uzeti, uz bilo kakva izvješća ili povezane publikacije;
- Istraživači moraju biti transparentni s muzejima i drugim institucijama o molekularnim proizvodima prije nego što se izvrši uzorkovanje te postići obostrano razumijevanje o tome što bi se s njima trebalo dogoditi nakon objavljivanja rezultata.⁵³

⁵³ Autorov prijevod, a izvorni tekst na engleskom jeziku (Squires i sur. 2019: 287):

- “Curators and researchers must follow the DCMS (2005) and the English Heritage and Advisory Panel on the Archaeology of Burials in England guidelines at all times (APABE 2013, 2017);

-
- Detailed osteological reports should be produced prior to destructive sampling taking place;
 - Those working in museums should ensure that all researchers submit detailed applications outlining their research rationale, an ethical framework within which they intend to work, and the extent of any destructive sampling;
 - Ideally, a centralised ethics committee that governs destructive sampling of human remains should be implemented in the museum and commercial sectors, and in universities. This committee should work closely with BABAO to inform best practice;
 - All applications for destructive analyses should be uploaded onto a universal database;
 - Museums should keep records of all destructive analyses conducted on their skeletal collections, although unfortunately this is not currently the case as museums rarely have the resources or the staff to do so;
 - Researchers should be more aware of ethical issues associated with their work. It is therefore recommended that researchers explicitly address the ethics of their research in future publications, e.g. consideration of religious groups, extent of destructive sampling, any prior sampling of the remains, and validity of the methodology used (see Wilbur et al. 2009);
 - All remnants of samples that have been taken from skeletal remains should be returned to the respective curating institution and should be stored with the rest of the skeleton(s) from which the sample(s) derived, with any reports or associated publications;
 - Researchers need to be transparent with museums and other curating institutions about molecular products before sampling is undertaken, and come to a mutually agreeable understanding of what should happen to them once the results have been published.”